

Ευρωπαϊκό Κέντρο
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων
European Center
for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Επιμέλεια **Ναταλία Πούλου**

ISBN: 978-960-9677-08-0

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2022

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Networks and Communication in Byzantium

**European Center
for Byzantine and Post-Byzantine Monuments**

NETWORKS AND COMMUNICATION IN BYZANTIUM

Edited by **Natalia Poulou**

Thessaloniki 2022

Ευρωπαϊκό Κέντρο
Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Επιμέλεια **Ναταλία Πούλου**

Θεσσαλονίκη 2022

Φωτογραφίες εξωφύλλου (από αριστερά):

Νησίδα Ψείρα. Η κινστέρνα της βυζαντινής εγκατάστασης (Φωτ. Ναταλία Πούλου)

Νότιο λιμάνι της Κασσάνδρειας με τμήμα της οχύρωσης και πύργο του διατειχίσματος (Φωτ. Αλκιβιάδης Γκινάλης)

Καθολικό της Μονής της Θεοτόκου στην Απολλωνία (σημ. Αλβανία). Άποψη από ΝΔ (Φωτ. Αναστάσιος Τάντσης)

Grosso του δόγη Enrico Dandolo (1192-1205) (ιστότοπος Numismatica Ranieri)

Δίκτυα και επικοινωνία στο Βυζάντιο

Επιμέλεια κειμένων: Σοφία Θαθαροπούλου

© ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

www.ekbmm.gr

Λεωφόρος Στρατού 2 • 546 40 Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310 889830/9, 2310 889825

e-mail: info@ekbmm.gr

Στα άρθρα του παρόντος τόμου ακολουθήθηκαν οι επιλογές στίξης και ορθογραφίας των συγγραφέων.

Οι συγγραφείς έχουν την ευθύνη εξασφάλισης της άδειας δημοσίευσης των φωτογραφιών.

Networks and Communication in Byzantium

Copy editing: Sofia Thatharopoulou

© EUROPEAN CENTRE FOR BYZANTINE AND POST-BYZANTINE MONUMENTS

www.ekbmm.gr

2 Stratou Avenue

546 40, Thessaloniki, Greece

Phone (+30) 2310 889830

e-mail: info@ekbmm.gr

ISBN: 978-960-9677-08-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος της Προέδρου του ΕΚΒΜΜ Ναταλίας Πούλου	11
Εισαγωγή	13
Συντελεστές του τόμου	15
Συνομογραφίες	17
Γιώργος Μπροκαλάκης Χάλκινα τέχνηρα στα πλοία της Ύστερης Αρχαιότητας:	19
Από τα ναυάγια στους μηχανισμούς του εμπορίου	
Isabella Baldini In Search of an Architectural Model of <i>skrinia</i> : Some Observations	39
Αλκιβιάδης Γκινάλης Τα δίκτυα λιμένων στο Αιγαίο: Η εξέλιξη και ο ρόλος τους στη βυζαντινή εποχή	59
Ναταλία Πούλου και Μαρία Λεοντσίνη Δίκτυα, συνδετικότητα και υποδομές ανεφοδιασμού	73
στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος (7ος-9ος αιώνας)	
Νικόλαος Σιώμκος Σκέψεις και προβληματισμοί για την κινητικότητα των ζωγράφων στο Βυζάντιο	137
Αναστάσιος Τάντσης Ναοί της εποχής των Παλαιολόγων κατά μήκος του δυτικού σκέλους της Εγνατίας Οδού ...	155
Πασχάλης Ανδρούδης Το οχυρωματικό δίκτυο των μετοχιακών πύργων στη Χαλκιδική (11ος-14ος αιώνας)	183

Βαγγέλης Μαλαδάκης

Η βυζαντινή Μακεδονία στο σύστημα των βενετικών εμπορικών δικτύων 205
του 13ου και 14ου αιώνα

Ελένη Α. Χρυσάφη

Βυζαντινά μεταξωτά υφάσματα: Εμπορικά, πολιτισμικά και καλλιτεχνικά δίκτυα 229
μεταξύ Ανατολής και Δύσης

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ναταλία Πούλου, Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ, Πρόεδρος

Γεώργιος Α. Πανέτσος, Καθηγητής Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού, Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Πατρών, τακτικό μέλος

Μαρία Λεοντσίνη, Κύρια Ερευνήτρια, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΙΙΕ/ΕΙΕ), τακτικό μέλος

Ιουλία Παπαγεωργίου, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Προϊσταμένη του Τμήματος Εποπτείας Ελληνικών και Αλλοδαπών Επιστημονικών Ιδρυμάτων και Συντονισμού Θεμάτων Διεθνών Συνεργασιών και Οργανισμών της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α., τακτικό μέλος

Θεμιστοκλής Βλαχούλης, Προϊστάμενος της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α., τακτικό μέλος

Βασιλική Παπαγεωργίου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α., τακτικό μέλος

Ευγενία Μπεντερμάχερ-Γερούση, Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ.Α., τακτικό μέλος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι απαρχές του ανά χείρας συλλογικού τόμου ανάγονται στην άνοιξη του 2019, όταν γεννήθηκε η ιδέα να προσκαλέσω ειδικούς ερευνητές για μια σειρά διαλέξεων με θέμα τα Δίκτυα και την Επικοινωνία στο Βυζάντιο, στο πλαίσιο ενός κύκλου σεμιναρίων στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (ΚΒΕ) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η επιτυχής διεξαγωγή του σεμιναριακού αυτού κύκλου στο ΚΒΕ κατά το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020 και η πολύ θετική ανταπόκριση του κοινού που συμμετείχε, μας ενθάρρυναν να ασχοληθούμε περαιτέρω με την ίδια θεματική, εμπλουτίζοντας την με νέες εισηγήσεις, σε μια σειρά διαλέξεων που διοργανώθηκαν με την υποστήριξη του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΕΚΒΜΜ) και πραγματοποιήθηκαν διαδικτυακά την Άνοιξη του 2021.

Οι υψηλού επιπέδου εισηγήσεις των μελετητών που συμμετείχαν και στους δύο κύκλους διαλέξεων φώτισαν ποικίλες πτυχές της συγκεκριμένης θεματικής, εστίασαν στις σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις και ανέδειξαν τις νέες προοπτικές της έρευνας, συμβάλλοντας στην περαιτέρω ανάπτυξη της επιστημονικής συζήτησης. Όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις μας ενθάρρυναν να προχωρήσουμε στην παρούσα εκδοτική προσπάθεια, για την οποία ζητήθηκε από τους μελετητές να επεξεργαστούν εκ νέου τις προφορικές εισηγήσεις τους και να εμβαθύνουν στις επιμέρους θεματικές τους, κάνοντας μια επισκόπηση της έρευνας ως σήμερα και αξιοποιώντας τα νέα επιστημονικά δεδομένα και τη σύγχρονη βιβλιογραφική παραγωγή.

Ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους οι οποίοι συμμετέχουν με κείμενά τους στον τόμο *Δίκτυα και Επικοινωνία στο Βυζάντιο*. Όλες οι επιστημονικές συμβολές προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία στη συνολική θεώρηση του θέματος που πραγματεύεται ο παρών τόμος. Επιθυμώ επίσης να ευχαριστήσω τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων για την άμεση αποδοχή ένταξης του έργου αυτού στις δημοσιεύσεις του ΕΚΒΜΜ. Ευχαριστίες θα ήθελα επίσης να απευθύνω ιδιαίτερος στον κύριο Αναστάσιο Τάντση, επίκουρο καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας (ΑΠΘ) και αναπληρωματικό μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΕΚΒΜΜ, για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε καθώς και για την βοήθειά του σε θέματα σχεδιασμού της έκδοσης. Ευχαριστώ επίσης, την αρχαιολόγο, υποψήφια διδάκτορα κυρία Σοφία Θαθαροπούλου για την επιμέλεια των κειμένων. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η υποστήριξη της Διευθύντριας του ΕΚΒΜΜ, Δρ. Φλώρας Καραγιάννη, στη διοργάνωση των σεμιναρίων και στη διεκπεραίωση της έκδοσης. Η άρτια εμφάνιση του βιβλίου οφείλεται στην κυρία Χριστίνα Παυλίδου, την οποία ευχαριστώ και από εδώ.

Ευελπιστούμε η έκδοση να συμβάλει στη καλύτερη κατανόηση σημαντικών πτυχών του ζητήματος της λειτουργίας των δικτύων, τα οποία αναπτύχθηκαν προκειμένου να καλύψουν ένα ευρύ φάσμα αναγκών της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των Βυζαντινών, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα και τη διάδοση ιδεών, αισθητικών προτιμήσεων και καλλιτεχνικών ρευμάτων εντός και εκτός του βυζαντινού κόσμου.

Ναταλία Πούλου
Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας, ΑΠΘ
Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου
του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο παρών τόμος με τίτλο *Δίκτυα και Επικοινωνία στο Βυζάντιο* περιλαμβάνει εννέα μελέτες, οι οποίες εξετάζουν, μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες και προσεγγίσεις, τη συγκρότηση των δικτύων, που αναπτύχθηκαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία σε τομείς όπως η επικοινωνία και οι μετακινήσεις, η πολιτική και η κοινωνική οργάνωση, η άμυνα και η διάδοση της τεχνογνωσίας και οι καλλιτεχνικές ανταλλαγές. Τα δίκτυα αυτά εξυπηρετούσαν ποικίλες ανάγκες και είχαν ιδιαίτερη σημασία για τη λειτουργία του κράτους και της κοινωνίας και την εξασφάλιση των πόρων που ήταν απαραίτητοι για την επιβίωσή τους.

Οι μελέτες παρουσιάζονται με τρόπο ώστε να τηρείται μία χρονική αλληλουχία: ενώ οι περισσότερες καλύπτουν χρονικά τη βυζαντινή εποχή, υπάρχουν μελέτες που πραγματεύονται θέματα των οποίων η χρονική αφετηρία βρίσκεται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, ενώ άλλες δίνουν στοιχεία για την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας και τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής περιόδου.

Οι θεματικές τους αναδεικνύουν πολλούς από τους παράγοντες που επηρέασαν τη δημιουργία των δικτύων επικοινωνίας και ανταλλαγών και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ξεχωριστής φυσιογνωμίας του βυζαντινού πολιτισμού (4ος-15ος αιώνας). Τα δίκτυα, που σχηματίστηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της μακράς ιστορικής περιόδου, έχουν σχέση με τις στρατηγικές βιωσιμότητας και ανάπτυξης της κοινωνίας, της οικονομίας και του εμπορίου, καθώς και με τη διάδοση της γνώσης, των τεχνικών και των δεξιοτήτων, διευκολύνοντας τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε διάφορους τομείς του πνευματικού και του υλικού πολιτισμού. Πρόκειται δηλαδή, για δίκτυα μετακινήσεων, ανταλλαγών και επιρροών που, ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες, συγκροτούσαν και ανανέωναν μηχανισμούς και υποδομές επικοινωνίας και με τον τρόπο αυτόν υποστήριξαν τη μεταφορά και την πρόσληψη ιδεών και αισθητικών προτύπων.

Τους συγγραφείς απασχολούν τα δίκτυα των μετακινήσεων και δίνουν στοιχεία για στρατηγικές, μηχανισμούς και υποδομές επικοινωνίας (Αλκιβιάδης Γκινάλης, *Τα δίκτυα λιμένων στο Αιγαίο: Η εξέλιξη και ο ρόλος τους στη βυζαντινή εποχή*, Ναταλία Πούλου και Μαρία Λεοντίνη: *Δίκτυα, συνδετικότητα και υποδομές ανεφοδιασμού στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος, 7ος-9ος αιώνας*, Βαγγέλης Μαλαδάκης: *Η βυζαντινή Μακεδονία στο σύστημα των βενετικών εμπορικών δικτύων του 13ου και 14ου αιώνα*), τα δίκτυα αρχιτεκτονικής παραγωγής και δημιουργίας κτηριακών εγκαταστάσεων που επηρεάζουν την οργάνωση του χώρου (Isabella Baldini, *In Search of an Architectural Model of skrinia: Some Observations*, Αναστάσιος Τάντσης, *Ναοί της εποχής των Παλαιολόγων κατά μήκος του δυτικού σκέλους της Εγνατίας Οδού*, Πασχάλης Ανδρούδης, *Το οχρωματικό δίκτυο*

των μετοχιακών πύργων στη Χαλκιδική, 11ος-14ος αιώνας) και τέλος τα δίκτυα πολιτισμού, δηλαδή οι ανταλλαγές ιδεών και αντικειμένων, όπου εξετάζονται η τεχνογνωσία, η οικονομία και οι καλλιτεχνικές επιδράσεις (Γιώργος Μπροκαλάκης: *Χάλκινα τέχνηρα στα πλοία της Ύστερης Αρχαιότητας: Από τα ναύαγια στους μηχανισμούς του εμπορίου*, Νικόλαος Σιώμκος, *Σκέψεις και προβληματισμοί για την κινητικότητα των ζωγράφων στο Βυζάντιο*, Ελένη Χρυσάφη, *Βυζαντινά μεταξωτά υφάσματα: Εμπορικά, πολιτισμικά και καλλιτεχνικά δίκτυα μεταξύ Ανατολής και Δύσης*).

Η ανάλυση, η μελέτη και η ερμηνεία της λειτουργίας των διαφόρων δικτύων, που αναπτύχθηκαν σε όλη την έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κατά την μακραίωνη διάρκειά της, αποτελούν πρόκληση για τη σύγχρονη έρευνα και διδασκαλία. Η επιστημονική προσέγγισή τους προσφέρει τη δυνατότητα να μελετήσουμε και να ερμηνεύσουμε ζητήματα, που αφορούν στις δομές και στις λειτουργίες της επικοινωνίας, της διασύνδεσης, της αλληλεξάρτησης και των ανταλλαγών ανάμεσα σε τόπους κοντινούς ή πολύ απομακρυσμένους, επίσης μεταξύ κοινωνικών ομάδων ή ακόμη και μεταξύ ατόμων. Ο κομβικός ρόλος και οι περιφερειακές διασυνδέσεις ενός δικτύου μπορούν να αναδείξουν και να χαρτογραφήσουν τις σχέσεις κέντρου και περιφέρειας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις αυτές επηρέαζαν τη λειτουργία της κρατικής διοίκησης, τις μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών, τη μετάδοση των ιδεών, τη διάδοση της γνώσης και την εξάπλωση των καλλιτεχνικών ρευμάτων. Ο συνδυασμός αυτών των πληροφοριών μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε την πολυπλοκότητα της βυζαντινής κοινωνίας και του πολιτισμού της, την επιρροή που άσκησε αλλά και τις επιδράσεις που δέχθηκε από λαούς γειτονικούς ή άλλους που βρίσκονταν πολύ μακριά από τα σύνορα της αυτοκρατορίας.

Το πεδίο έρευνας σε θέματα δικτύων και επικοινωνίας στο Βυζάντιο αποτελεί μία θεματική με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που απασχολεί όλο και περισσότερο την επιστημονική κοινότητα. Διαπιστώνουμε ότι τα δίκτυα και τα συστήματα επικοινωνίας στο Βυζάντιο είναι ένας τομέας, που δεν αποτελεί συχνά αντικείμενο ελληνικών δημοσιεύσεων. Πιστεύουμε ότι η παρούσα συλλογική δημοσίευση θα προσφέρει σημαντικές γνώσεις και επιστημονικούς προβληματισμούς σε ένα τομέα αιχμής και επιπρόσθετα θα ανοίξει διάλογο για θέματα ορολογίας, που έχουν εισαχθεί στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα, έχοντας υιοθετήσει το λεξιλόγιο των νέων τεχνολογιών, οι οποίες αδιαμφισβήτητα ασκούν ισχυρή επιρροή στο σύγχρονο ερευνητικό γίγνεσθαι. Ευελπιστούμε ότι ο τόμος θα αποτελέσει επίσης έναυσμα γόνιμου διαλόγου σχετικά με την αξιοποίηση των νέων μεθοδολογικών εργαλείων, που είναι απαραίτητα για την προσέγγιση και την ερμηνεία των ζητημάτων της επικοινωνίας και της μεταφοράς γνώσεων και ιδεών.

Ναταλία Πούλου

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Πασχάλης Ανδρούδης

Επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Paschalis Androudis

Assistant Professor of Byzantine Archaeology, Department of History and Archaeology,
Aristotle University of Thessaloniki
pandroudis@hist.auth.gr

Isabella Baldini

Professor of Christian and Medieval Archaeology, Department of History and Cultures, University of Bologna
Dean of the School of Arts, Humanities, and Cultural Heritage
isabella.baldini@unibo.it

Αλκιβιάδης Γκινάλης

Επιμελητής Αρχαιολογίας της Ύστερης Αρχαιότητας και της Βυζαντινής Περιόδου,
Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Παράρτημα Κωνσταντινούπολης

Alkiviadis Ginalis

Curator for Late Antique and Byzantine Archaeology, German Archaeological Institute, Istanbul
alkiviadis-alexandros.ginalis@dainst.de

Μαρία Λεοντσίνη

Κύρια Ερευνήτρια, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Maria Leontsini

Senior Researcher, Section of Byzantine Research, Institute of Historical Research, National Hellenic Research
leontsini@eie.gr

Βαγγέλης Μαλαδάκης

Δρ. Αρχαιολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Vangelis Maladakis

Archaeologist, PhD, Ministry of Culture and Sports, Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos
vangelismaladakis@gmx.at

Γιώργος Μπροκαλάκης

Δρ. Αρχαιολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου

Giorgos Brokalakis

Archaeologist, PhD, Ministry of Culture and Sports, Ephorate of Antiquities of Lassithi

ybrokalakis@yahoo.gr

Ναταλία Πούλου

Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Πρόεδρος Διοικητικού Συμβουλίου του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

Natalia Poulou

Professor of Byzantine Archaeology, Department of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki

President of the Administrative Board of the European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

npoulou@hist.auth.gr

Νικόλαος Δ. Σιώμκος

Δρ. Αρχαιολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

Nikolaos D. Siomkos

Archaeologist, PhD, Ministry of Culture and Sports, Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos

siomkosnikos@yahoo.gr

Αναστάσιος Τάντσης

Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Anastasios Tantsis

Assistant Professor of Byzantine Archaeology and Art, Department of History and Archaeology,

Aristotle University of Thessaloniki

tassostan@hist.auth.gr

Ελένη Α. Χρυσάφη

Δρ. Αρχαιολόγος, Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας

και Χριστιανικού Πολιτισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Eleni A. Chrysafi

Archaeologist, PhD, Laboratory Teaching Staff, Faculty of Theology, School of Social Theology and Christian Culture,

Aristotle University of Thessaloniki

echrys@past.auth.gr

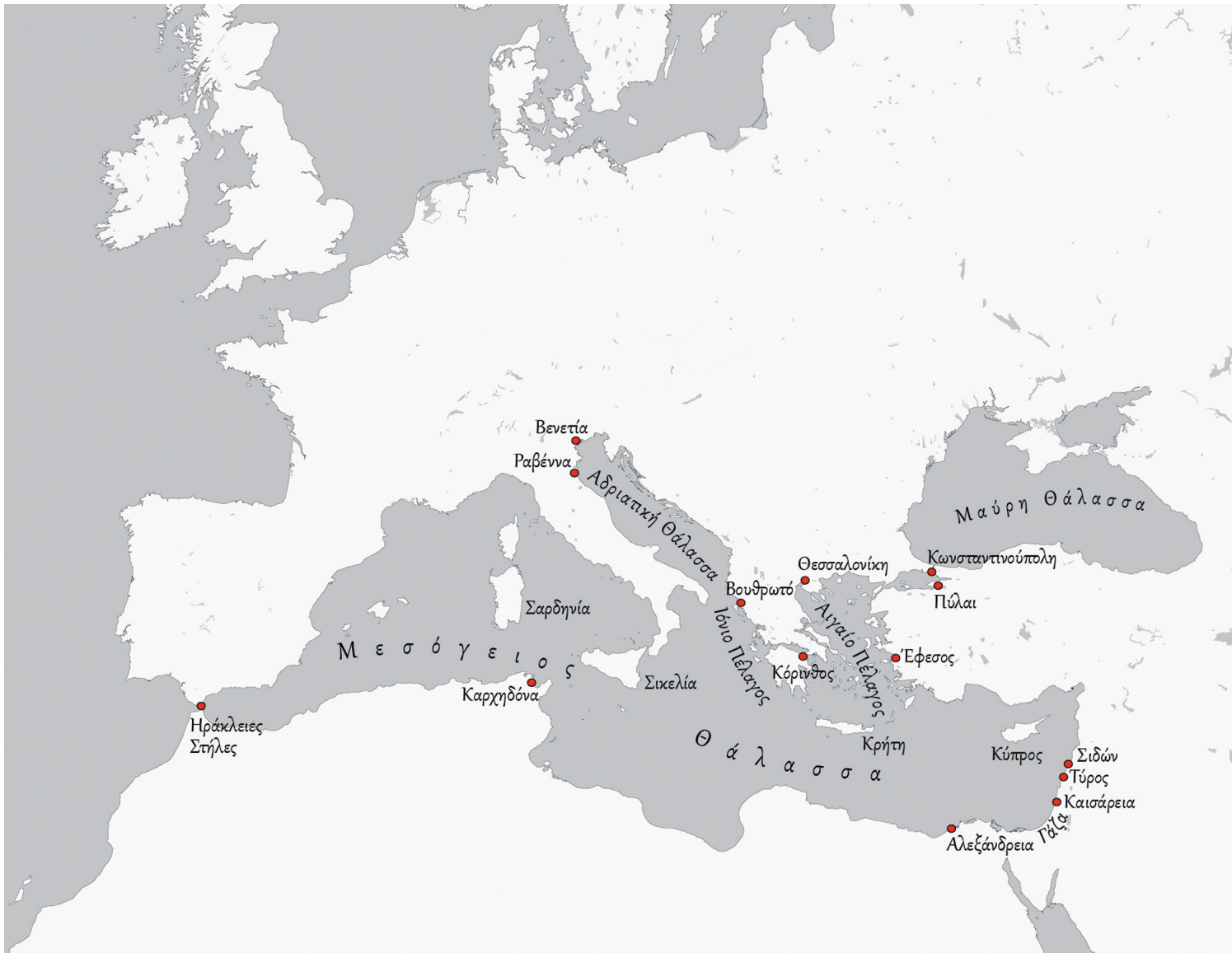
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
<i>ArchKorrBl</i>	Archaeologisches Korrespondenzblatt
<i>BABesch</i>	Bulletin Antieke Beschaving: Annual Papers on Classical Archaeology
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BSA</i>	The Annual of the British School at Athens
<i>ByzZeit</i>	Byzantinische Zeitschrift
<i>CA</i>	Cahiers Archéologiques
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology
<i>LANX</i>	Rivista della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici dell'Università degli Studi di Milano
<i>REByz</i>	Revue des Études Byzantines
<i>RBN</i>	Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie
<i>TravMém</i>	Travaux et Mémoires
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>ΕΕΒΣ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
<i>ΓΠ</i>	Γρηγόριος ο Παλαμάς

ΔΙΚΤΥΑ, ΣΥΝΔΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ (7ος-9ος αιώνας)

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ και ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

The paper deals with the networks, connectivity and supply infrastructure in the Aegean and Ionian Seas between the 7th and the 9th century. The development of island networks in the Aegean and Ionian Seas during the critical period leading up to the early Byzantine Middle Ages reflects the efforts made by Constantinople to safeguard naval routes from hostile invasions and to ensure the control of the production and circulation of goods, both intended for meeting the needs of the state as well as securing local supplies and wider trade, which, despite the recession, served the elite's consumer demands. The introduction (The formation of naval networks during the early Byzantine Middle Ages. Adaptation and state interventions) is followed by Part One (1. Networks and interconnections in the Aegean Sea) by Natalia Poulou which analyzes particular aspects of the communication networks enhanced by the needs of defense (A. Cities, settlements and fortifications in the Aegean), by the new modes of production and distribution of products in transport vessels (B. Agricultural production. Pottery workshops. New types of transport vessels), as well as by the imperatives to support the supply and storage system (C. Warehouses. State control. Marine networks). In Part Two (2. Networks and interconnections in the Ionian Sea) Maria Leontsini outlines the connection points of the interregional and local networks in the Ionian Sea and analyzes their importance for the communications between Constantinople, the Aegean Sea and the western Mediterranean.

Χάρτης 1 Μεσόγειος Θάλασσα (Σχεδίαση Κ.Μ. Γκανάτσας)

Η συγκρότηση των ναυτικών δικτύων κατά τον πρώιμο βυζαντινό μεσαίωνα.
Προσαρμογή και κρατικές παρεμβάσεις (Χάρτης 1)

Τα δίκτυα μετακινήσεων και ανταλλαγών, μέσω των οποίων υλοποιούνταν οι παράκτιες και νησιωτικές επικοινωνίες στις θάλασσες του Αιγαίου και του Ιονίου, αναπτύσσονταν κατά κύριο λόγο σε συνάρτηση με τις στρατηγικές προτεραιότητες της Κωνσταντινούπολης σε διάφορους τομείς (πολιτική, άμυνα, οικονομία)¹. Ορισμένες πλευρές του θέματος της συγκρότησης των ναυτικών δικτύων εξετάζονται εδώ με βάση τα ερωτήματα και τις νέες προσεγγίσεις σχετικά με τους παράγοντες που επηρέαζαν τη λειτουργία τους, κατά την κρίσιμη περίοδο της μετάβασης από την Ύστερη Αρχαιότητα στον πρώιμο βυζαντινό μεσαίωνα (οργάνωση της άμυνας των νησιών και των ναυτικών δυνάμεων, ανεφοδιασμός, σύστημα επιβολής δασμών, έλεγχος μετακινήσεων και συναλλαγών, ναυπήγηση μικρότερων πλοίων). Οι τοπικές διασυνδέσεις, που διαμορφώθηκαν αυτήν την εποχή στις μικροπεριφέρειες των νησιωτικών χώρων του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους, εξετάζονται συνδυάζοντας τις γραπτές μαρτυρίες και την αρχαιολογική τεκμηρίωση· η παράλληλη αξιοποίηση αυτών των δεδομένων είναι διαφωτιστική για τη σημασία που είχαν για την Κωνσταντινούπολη, οι μετακινήσεις σε μικρότερες και μεγαλύτερες αποστάσεις, όταν ανταγωνισμοί, συγκρούσεις και ανακατατάξεις μετέβαλλαν διαρκώς τις ισορροπίες στη Μεσόγειο Θάλασσα την εποχή αυτή. Η καλή κατανόηση αυτών των νέων δεδομένων είναι επιβεβλημένη, επειδή, σε αντίθεση με την οπτική των γραπτών πηγών, μερικές από τις οποίες παρουσιάζουν τα νησιά ως τόπους απομονωμένους και ευάλωτους σε εχθρικές επιθέσεις, το σφραγιστικό υλικό και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες δείχνουν ότι όχι μόνο δεν ήταν αποκομμένα από τον υπόλοιπο κόσμο, αλλά συνιστούσαν κομβικά σημεία επικοινωνίας².

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν έως τώρα μελετηθεί (αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, νομίσματα, σφραγίδες, κεραμική) προσφέρουν σημαντική τεκμηρίωση για την εξακτίωση των δικτύων στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος και τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και γνωστά κέντρα της Μεσογείου Θάλασσας³. Ενεργά σημεία συνδετικότητας των ναυτικών δικτύων επικοινωνίας ήταν τα σημεία ελλιμενισμού, στα οποία έχουν αποκαλυφθεί λιμενικές υποδομές, οικιστικές εγκαταστάσεις, μνημεία, εργαστήρια και χώροι, που προορίζονταν για την αποθήκευση

1. Poulou-Papadimitriou 2018, 29-50· Poulou (υπό δημοσίευση)α. Για τη σχέση των ναυτικών δικτύων με την κινητικότητα και την οικονομική ανάπτυξη της ενδοχώρας βλ. Leidwanger 2020, 207-216, 225-226.

2. Horden και Purcell 2004, 215-231. Βλ. και εδώ Α. Γκινάλης, Τα δίκτυα λιμένων στο Αιγαίο: Η εξέλιξη και ο ρόλος τους στη βυζαντινή εποχή.

3. Poulou-Papadimitriou 2018· Poulou 2019.

προϊόντων, κεραμική, νομίσματα και μικροαντικείμενα. Οι οχυρωμένες θέσεις του νησιωτικού χώρου και σημεία με αντίστοιχες υποδομές σε φυσικά προστατευμένες περιοχές στα κοντινά παράλια, που αποτελούσαν σημεία στήριξης του ανεφοδιασμού και της αμυντικής θωράκισης της Κωνσταντινούπολης, εξελίχθηκαν σε πυρήνες των ναυτικών δικτύων και είχαν καθοριστική σημασία για την οργάνωση του χώρου, στον οποίο διαβίωναν οι νησιωτικοί πληθυσμοί. Η έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ επιχειρεί να επισημάνει με συντομία την πληθώρα στοιχείων που επιβεβαιώνουν ότι η ναυτική κινητικότητα στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος αποτελούσε μια από τις πιο σημαντικές πλευρές του πολιτικού, στρατιωτικού και οικονομικού ανασχεδιασμού, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της οικονομικής «αναδίπλωσης και αναδιοργάνωσης» και της δυναμικής ανάκαμψης της βυζαντινής οικονομίας, και παράλληλα να αναδείξει και ορισμένες όψεις της ανθεκτικότητας και της προσαρμοστικότητας των νησιωτικών πληθυσμών μεταξύ των πρώτων δεκαετιών του 7ου και του 9ου αιώνα⁴.

Το Αιγαίο Πέλαγος, από την ίδρυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτελούσε ζωτικό χώρο των ναυτικών δικτύων, που διακλαδίζονταν σε δυο βασικές γραμμές πλεύσης: η πρώτη κατευθυνόταν προς την Κύπρο, τη Συρία και την Αίγυπτο και η δεύτερη, μέσω των ελλαδικών παραλίων και του Ιονίου Πελάγους, εξυπηρετούσε τις μετακινήσεις προς τις βυζαντινές κτήσεις στην Ιταλία και τη Βόρεια Αφρική⁵. Οι πολιτικές μεταβολές και η οικονομική κρίση από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα είχαν σοβαρό αντίκτυπο στις χερσαίες και τις θαλάσσιες επικοινωνίες και οδήγησαν στην αναδιαμόρφωση του πλέγματος των δικτύων ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τα λιμάνια των μεγάλων μητροπόλεων (Καρχηδόνα, Αλεξάνδρεια, Ραβέννα), τα ναυτικά και ταυτόχρονα σημαντικά εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα της Συρίας και της Παλαιστίνης (Τύρος, Σιδών, Καισάρεια, Γάζα), καθώς και τα μεγάλα νησιά της Μεσογείου Θάλασσας (Σικελία, Κρήτη, Κύπρος)⁶. Γεγονός με καθοριστική σημασία για τις επικοινωνίες ανάμεσα στα μεγάλα ναυτικά κέντρα της Μεσογείου ήταν επίσης η εμφάνιση αραβικών στόλων, που από την τρίτη δεκαετία του 7ου αιώνα

4. Λαΐου 2006, 361-364· Laiou και Morrisson 2007, 80-89· Χρυσός 2011· Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 137-141· Haldon 2016, 284-287· Πούλου 2020, 230-231· Roussos 2020, 429-433.

5. Αβραμέα 2006, 162-166· Kislinger 2010· Haldon 2012. Για μια κατάταξη των μετακινήσεων ανά είδος ταξιδιού, χωρίς την οπτική των ναυτικών δικτύων βλ. Malamut 1988, τ. 2, 538-542. Η υποβάθμιση της Εγνατίας Οδού οδήγησε στη χρήση εσωτερικών χερσαίων δρόμων και της θαλάσσιας διαδρομής κατά μήκος των νησιών και των παραλίων του νότιου ελλαδικού χώρου, βλ. Oikonomides 1996, 9-12· Dunn 2006. Έρευνα σχετικά με τη θεωρία της οργάνωσης των ναυτικών δικτύων έχει πραγματοποιηθεί από τους Preiser-Kapeller 2013· Ginalis et al. 2019· Poulou 2019, 235-256.

6. Ahrweiler 1966, 11-12· Kingsley και Decker 2001· Cosentino 2020, 73-75· Cosentino 2022.

έθεσαν υπό τον έλεγχο τους περιοχές με μακρά ναυτική παράδοση και διεκδίκησαν σημαντικό μερίδιο της θαλάσσιας κυριαρχίας, καθιερώνοντας σταδιακά νέες δικτυώσεις με βάση τον έλεγχο της θαλάσσιας και της χερσαίας επικοινωνίας κατά μήκος των παραλίων της Βόρειας Αφρικής, της Αιγύπτου και της Μέσης Ανατολής⁷.

Σε αυτές τις συνθήκες η Κωνσταντινούπολη αντέδρασε με διάφορα μέτρα για να ενισχύσει τη θέση της στα δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγών, με στόχο την ανασυγκρότηση των διοικητικών δομών και άμυνας, καθώς και την ανανέωση του συστήματος ανεφοδιασμού. Η στρατηγική αυτή αναζωογόνησε τη ναυτική κίνηση στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος και κατέστησε τα νησιά και ορισμένες θέσεις στα μικρασιατικά και ελλαδικά παράλια σημεία επαφής δικτύων, τα οποία λειτουργούσαν ως μικρές ενότητες επικοινωνίας για ένα σταθερό χρονικό διάστημα⁸. Τα νησιά και τα παράλια του Αιγαίου Πελάγους, άρχισαν να αποτελούν σημαντικά σημεία μεταφοράς και αναδιανομής αγαθών και εμπορευμάτων, όταν συναλλαγές και άλλες δραστηριότητες, όπως ο ανεφοδιασμός και οι επικοινωνίες από τις μεγάλες πόλεις και τα μικρότερα οικιστικά κέντρα των ανατολικών επαρχιών (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος), μετατοπίστηκαν στη Μικρά Ασία και στα περίχωρα της πρωτεύουσας (Θράκη). Η μετατόπιση αυτή ήταν αναγκαία, καθώς έπρεπε να αντιμετωπιστεί η αμφίρροπη κατάσταση ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τις ανατολικές επαρχίες, που γινόταν όλο και πιο κρίσιμη και ασφυκτική για τις ανταλλαγές και τις επικοινωνίες με τη βυζαντινή πρωτεύουσα, εξαιτίας των πιέσεων που επί δεκαετίες ασκούσαν οι Πέρσες (Γάζα, Αίγυπτος 618), και της οριστικής τους κατάκτησης από τους Άραβες (Παλαιστίνη 638, Αίγυπτος 642, Βόρεια Αφρική 698)⁹.

Η ανασύνταξη δυνάμεων και ο κεντρικός έλεγχος της οικονομίας και της διοίκησης αποτέλεσαν βασικές συνιστώσες της κρατικής στρατηγικής, που υιοθετήθηκε για να αναπληρωθούν οι απώλειες της γραμμής ανεφοδιασμού, που είχε εγκατασταθεί από τον 4ο αιώνα και εξυπηρετούσε τη μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών και άλλων αγροτικών προϊόντων (κρασί, ελαιόλαδο) με προορισμό την τροφοδοσία της πρωτεύουσας και τις προμήθειες του στρατού (*annonna civica*

7. McCormick 2001, 19-20, 112-113, 123-124, 441-442, 508 κ.ε. 567 χάρτης 19.2· βλ. και Appendix 4, McCormick 2001, 852-972 αρ. 1-828· Loseby 2008, 623-638.

8. McCormick 2001, 503-508, 543-547. Για τις θαλάσσιες ρότες από τη δυτική Μεσόγειο προς το Ιόνιο και το Αιγαίο Πέλαγος τον 7ο-8ο αιώνα· βλ. και Λεβενιώτης 2017, 425-427, 578-581 για την ανασυγκρότηση της παλαιάς επαρχιακής οργάνωσης, καθώς επίσης και τις στρατηγίες των μέσων του 7ου αιώνα, που αργότερα εξελίχθηκαν σε θέματα, καθώς και την ανάπτυξη των «άποθηκων».

9. Γερολυμάτου 2001, 354-355· Wickham 2004, 167.

και *annona militaris*). Στο πλαίσιο αυτής της ανασύνταξης εγγράφεται και η αναδιοργάνωση του συστήματος ελέγχου και φορολόγησης πολυτελών ειδών και πρώτων υλών με προέλευση από τα μεγάλα κέντρα των πλούσιων επαρχιών της ανατολικής Μεσογείου. Η ενίσχυση των υποδομών της άμυνας, και οι διοικητικές και δημοσιονομικές αλλαγές, που παρατηρούνται αυτή την εποχή για την προστασία καίριων σημείων στους θαλάσσιους δρόμους και την υποστήριξη των συναλλαγών και του ανεφοδιασμού αντίστοιχα, είχαν πρωταρχικό πάντοτε μέλημα την κάλυψη των αναγκών της Κωνσταντινούπολης. Κύρια χαρακτηριστικά αυτής της αναδιοργάνωσης ήταν η προσαρμογή στις νέες συνθήκες ναυσιπλοΐας και η διευκόλυνση των διασυνδέσεων με σύντομες και ασφαλείς διαδρομές. Για την αποτελεσματική προστασία των μετακινήσεων, όπως και στα χερσαία τμήματα της αυτοκρατορίας, έτσι και στον νησιωτικό χώρο, δόθηκε προτεραιότητα στην κατόπτευση και την προστασία των θαλάσσιων αρτηριών από οχυρές θέσεις των νησιών και των παραλίων που βρίσκονταν στην πλησιέστερη ενδοχώρα.

Από τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, η διασφάλιση της βιωσιμότητας της οικονομίας και οι αυξημένες ανάγκες της άμυνας απαιτούσαν προσαρμογή και συγκέντρωση δυνάμεων σε καλά προστατευμένες περιοχές. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες πιστοποιούν ότι κύριο χαρακτηριστικό αυτής της προσαρμογής ήταν (επαν)εκκίνηση μιας χαμηλών τόνων ναυτικής κυκλοφορίας στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος, που άρχισε να πυκνώνει από τα μέσα του 8ου αιώνα. Η νέα αυτή κινητικότητα πιστοποιείται σε ορισμένες θέσεις ελλιμενισμού, όχι μόνο σε γνωστά λιμάνια και καθιερωμένα αγκυροβόλια, αλλά και σε μικρά νησιά, που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι κόμβοι-σταθμοί, επειδή μπορούσαν να παρέχουν προστασία από φυσικούς κινδύνους και εχθρικές επιθέσεις¹⁰. Οι θαλάσσιες μετακινήσεις καθορίζονταν πάντοτε από παράγοντες, όπως ο συνδυασμός φυσικών προϋποθέσεων και υποδομών ελλιμενισμού, η ύπαρξη προλιμένων και η δυνατότητα ανεφοδιασμού με πόσιμο νερό¹¹. Γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι από τον 7ο αιώνα και μετά τα νησιά εξυπηρετούσαν βασικές ανάγκες της ναυσιπλοΐας, όπως η αναγκαία ασφάλεια των ναυτικών δρόμων και η προάσπιση των παραλίων της Μικράς Ασίας και της ίδιας της βυζαντινής πρωτεύουσας από εχθρικούς στόλους. Η φυσική παράκτια μορφολογία του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους αποτελούσε επίσης παράγοντα, που επηρέαζε τον σχηματισμό των δικτύων επικοινωνίας και τη θαλάσσια συνδετικότητα, ειδικά την εποχή αυτή που οι επενδύσεις στη ναυτιλία ήταν περιορισμένες, με διάφορες συνέπειες στο μέγεθος και την κατασκευαστική ποιότητα των πλοίων. Ωστόσο, αυτός ο έντονος θαλάσσιος διαμελισμός απαιτούσε και την ανάπτυξη ενός

10. Poulou 2019, 235-256· Πούλου 2020, 225-233.

11. Koder 2005, 102-104· Αβραμέα 2006, 153-154· για τις φυσικές συνθήκες ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο Πέλαγος και την τοπική ναυτική παράδοση βλ. Leidwanger 2020, 31-34, 81-82.

καλού συστήματος άμυνας, καθώς διευκόλυνε και τη μετακίνηση εχθρικών στόλων προς την Κωνσταντινούπολη, όπως έδειξαν οι αραβικές πολιορκίες της βυζαντινής πρωτεύουσας το 667-669 (ή 673/4-678) και το 717-718¹². Η οργάνωση ναυτικών δυνάμεων ικανών να προστατεύουν τον θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου Πελάγους από παρόμοια εγχειρήματα ήταν λοιπόν επιβεβλημένη, πράγμα το οποίο σύντομα επιτεύχθηκε, καθώς δεν επαναλήφθηκαν παρόμοιες πολιορκίες, μετά τη συγκρότηση του ισχυρού στόλου των Κιβυρραιωτών (προ του 732). Αποκρούστηκαν επίσης επιτυχώς διάφορες από θαλάσσης επιθέσεις στην πρωτεύουσα (εξέγερση Αρτάβασδου 741, εξεγέρσεις Ελλαδικών 727 και προσχώρηση νησιωτικών πληθυσμών στο κίνημα του Θωμά Σλάβου 821-823, επιδρομές από το αραβικό εμιράτο της Κρήτης)¹³. Για την αντιμετώπιση αυτών των νέων συσχετισμών, που διαμορφώνονταν στις θαλάσσιες μετακινήσεις, δεν αρκούσε πλέον ο μικρός αριθμός των πλοίων, που γνωρίζουμε ότι από το 536 βρίσκονταν υπό την εποπτεία του *questor Justiniani exercitus* και παρέπλεαν το ανατολικό Αιγαίο κατά μήκος των ακτών της Καρίας, της Κύπρου, της Ρόδου και άλλων νησιών με σκοπό να επιβλέπουν την σιτοπομπή από την Αίγυπτο προς τη Μικρά Σκυθία και την Κάτω Μυσία για τον ανεφοδιασμό των στρατιωτικών μονάδων που στάθμευσαν εκεί (*annona militaris*)¹⁴. Το νότιο τμήμα αυτών των ναυτικών διαδρομών δεχόταν αρκετές φορές έντονες πιέσεις από τις αραβικές επιθέσεις. Οι απροστάτευτες οι υποδομές στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, η κυκλοφορία άφθονων αγαθών στα λιμάνια του και η ευχέρεια κινήσεων των ναυκλήρων που, μαζί με την κρατική αννόνα, διακινούσαν διάφορα εμπορεύματα για λογαριασμό τους, αποτελούσαν πραγματικό δέλεαρ για τους επιδρομείς¹⁵.

Αυτό το παλαιό σύστημα ναυσιπλοΐας κατά μήκος των παραλίων της Μικράς Ασίας, μετά τις πρώτες αραβικές επιδρομές, ανέκτησε τη δυναμική του με την αναδιοργάνωση της άμυνας στις θαλάσσιες περιοχές του Αιγαίου Πελάγους. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιήθηκε με αργούς ρυθμούς. Υπήρξε μάλιστα αρχικά, δραματική υποχώρηση των δραστηριοτήτων σε σημεία ευπρόσβλητα από το αραβικό ναυτικό, όπως δείχνει εγκατάλειψη των υποδομών της Ανδριακής, το λιμάνι των Μύρων της Λυκίας¹⁶. Η θαλάσσια κινητικότητα δεν διακόπηκε, αλλά ωστόσο, περιορίστηκε

12. Αβραμέα 2006, 154-155, σημ. 29· Horden και Purcell 2004, 212-215· Kountoura Galaki 2021.

13. Zuckerman 2005, 87-88· Pryor και Jeffreys 2006, 26-27, 31-32, 169-17· Christides 2009, 631-652· Lounghis 2010, 27, 46, 137-138, 157· για τη χρονολόγηση της πρώτης αραβικής πολιορκίας βλ. Jankowiak 2013, 316-317. Σχετικά με τις ναυτικές επιχειρήσεις στο Ιόνιο Πέλαγος βλ. στο τελευταίο μέρος της μελέτης.

14. Haldon 1997, 217· Kingsley και Decker 2001, 12· Γκουτζιουκώστας και Μονίαρος 2009α, 234· Μονίαρος 2009, 146-150, 157· Λεβενιώτης 2017, 382-391, 406-410· Leidwanger 18, 222-223.

15. Loseby 2008, 629-630· Magdalino 2016, 181-192· Μαστροχρήστος 2020, 29-31.

16. Wickham 2004, 164· Akyürek 2016.

και έγινε περισσότερο επισφαλής, όπως δείχνουν, για παράδειγμα, τα θαύματα στον Βίο του αγίου Νικολάου Σιωνίτου (της μονής Σιών της Λυκίας)¹⁷. Οι συνθήκες ύφεσης του 7ου αιώνα δεν επηρέασαν στον ίδιο βαθμό τα νησιά κατά μήκος των ακτών της Μικράς Ασίας. Τα ναυτικά δίκτυα άμυνας και ανεφοδιασμού προσαρμόστηκαν σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες, ενώ ορισμένες διοικητικές παρεμβάσεις δείχνουν ότι δόθηκε βαρύτητα στην ενίσχυση των νησιών και που εξελίχθηκαν σε σημεία ανεφοδιασμού ώστε να εξασφαλίζεται ο επισιτισμός των μεγάλων πόλεων. Η Χίος, που αναφέρεται δυο φορές στα Θαύματα του αγίου Δημητρίου, ως σημείο ελλιμενισμού ναυκλήρων, που μετέφεραν σιτηρά στη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, ενισχύθηκε αμυντικά τον 7ο αιώνα, ενώ συνέχιζε να αποτελεί βασικό σημείο του δικτύου υποδομών και ανεφοδιασμού. Για τη ρύθμιση της επισιτιστικής κρίσης, που επανεμφανιζόταν πολλές φορές σε σύντομο διάστημα μεριμνούσε ακόμη τότε, η επαρχότητα του Ιλλυρικού, ύπατη αρχή της κρατικής διοίκησης που έδρευε στη Θεσσαλονίκη, ενώ συνέχιζε επίσης τον αρμόδιο ρόλο της και η τελωνειακή υπηρεσία υπό τον κόμη της Αβύδου. Η αφήγηση των Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου αναδεικνύει επίσης τη σημασία της συνδρομής και της εκκλησιαστικής διοίκησης σε αυτά τα ζητήματα, ενώ σταθερό σημείο ελέγχου των κεντρικών μηχανισμών επισιτισμού παρέμενε η Κωνσταντινούπολη. Αναφέρεται μάλιστα η βασιλική κέλευσις, που τοποθετείται επί της βασιλείας του Φωκά (602-610) για τη μεταφορά σιτηρών από τη Σικελία στη Θεσσαλονίκη, αν και τελικά, τα απαραίτητα για την πόλη εφόδια μεταφέρθηκαν από τη Χίο, που παρέμενε ακόμη και σε αυτές τις συνθήκες βασικός θαλάσσιος σταθμός για τις εμπορικές μεταφορές¹⁸. Τις επικοινωνίες, που δέχονταν ταυτόχρονα πιέσεις από τις δύσκολες συνθήκες της εποχής (επιδρομές, μαρασμός των πόλεων, αποδιοργάνωση της διοίκησης), αποσυντόνιζε επιπλέον και η πολιτική αστάθεια στην Κωνσταντινούπολη, όπως έδειξε η ανατροπή του Φωκά από τον Ηράκλειο, που προκάλεσε πολιτικές αναταράξεις και πόλωση στις σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με τους ισχυρούς παράγοντες των εξαρχάτων της Ιταλίας και της Αφρικής, οι οποίες συνεχίστηκαν έως την πτώση των εξαρχάτων (698 Καρχηδόνα, 751 Ραβέννα)¹⁹. Οι τεταμένες σχέσεις με το εξαρχάτο της Αφρικής (*ἤκουε γὰρ μελετωμένην ἐν τῇ Ἀφρικῇ κατὰ Φωκᾶ ἀνταρσίαν· ὅθεν οὐδὲ τὰ πλοῖα τῆς Ἀφρικῆς ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἀνέβαλον*) υπονόμειαν τις ναυτικές επικοινωνίες, που υποστήριζαν τις διαπεριφερειακές

17. Γερολυμάτου 2001, 352-353· Kountoura-Galake 2004, 99-103· Koder 2005, 212.

18. *Θαύματα αγίου Δημητρίου*, §70, 102.7-13, §77, 108.1-13, §79, 108.21-23· Stathakopoulos 2016, 29-30, 52, 337-340, αρ. 157, 168, 169· Γερολυμάτου 2001, 349-352· Νικολάου 2010, 89-91· Λεβενιώτης 2017, 397-398, 461. Βλ. και παρακάτω σημ. 70.

19. Λεοντσίνη 2008, 164-171, 220-224· Leontsini 2009· Loungis 2010, 115-124.

μεταφορές βασικών αγαθών²⁰. Η πολιτική και οικονομική κρίση κατέστησαν πλέον επιτακτική τη μεταρρύθμιση των μηχανισμών που επέβλεπαν τη διακίνηση βασικών αγαθών και άλλων εμπορευμάτων²¹.

Μεταξύ των στρατηγικών επιλογών που έκανε η Κωνσταντινούπολη για την υποστήριξη της αλυσίδας ανεφοδιασμού (σταθμοί, συγκέντρωση και αποθήκευση παραγωγής και πρώτων υλών, διακίνηση, εμπόριο, φορολόγηση), ήταν η ανάθεση της συλλογής, αγοράς, φορολόγησης και επίβλεψης της διακίνησης προϊόντων, που απαιτούσαν μεγάλα χρηματικά ποσά (σιτηρά, πρώτες ύλες, πολυτελή προϊόντα, μετάξι), σε εντεταλμένους αξιωματούχους που αποκαλούνταν *κομμερκιάριοι* και ελέγχονταν απευθείας από τον αυτοκράτορα. Στις δικαιοδοσίες τους, εκτός από την εμπορεία μεταξιού, πολυτελών προϊόντων, πρώτων υλών και βασικών ειδών σε μεγάλες ποσότητες, ήταν και η συλλογή φόρων από το εμπόριο αυτών των προϊόντων για λογαριασμό του κράτους. Οι *κομμερκιάριοι*, υψηλοί αξιωματούχοι (σε πολλές περιπτώσεις) και επιχειρηματίες, είχαν υπό την εποπτεία τους συγκεκριμένες περιοχές και φρόντιζαν τη συγκέντρωση εμπορευμάτων και αποθεμάτων σε χώρους ασφαλείς, σε σταθμούς ή σε σημεία εισόδου στο βυζαντινό έδαφος, μακριά από τα μέτωπα των επιδρομών²². Ο θεσμός της *άποθήκης*, που εμφανίστηκε πιθανότατα επί της βασιλείας του Κωνσταντα Β', λειτουργούσε εντός καθορισμένων γεωγραφικών περιφερειών και υπαγόταν στους *γενικούς κομμερκιάρχους*, για να καλύψει τις ανάγκες συγκέντρωσης και αναδιανομής σε νευραλγικούς γεωγραφικούς χώρους, που είχαν αρχίσει να οργανώνονται ως διοικητικές περιφέρειες στάθμευσης ή συγκέντρωσης στρατιωτικών ή ναυτικών δυνάμεων, όπως στην περίπτωση της *άποθήκης* Αιγαίου Πελάγους (711-713, 713-714, 734-735)²³.

Σε αυτές τις γεωγραφικές ζώνες, που λειτουργούσαν ως γραμμές άμυνας για την ανάσχεση των επιδρομών και την προστασία των δικτύων επικοινωνίας, δημιουργήθηκαν και οι υποδομές συγκέντρωσης, αποθήκευσης και διακίνησης εφοδίων και εμπορευμάτων, που τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να εντοπίζονται ανάμεσα σε αρχαιολογικά κατάλοιπα οχυρώσεων ή να αναγνωρίζονται αρχαιολογικά ως αυτοτελείς εγκαταστάσεις. Οι τόποι στάθμευσης στρατιωτικών και ναυτικών μονάδων, που βρίσκονταν στις περιοχές δικαιοδοσίας των *κομμερκιάρχων*, δείχνουν την παράλληλη μέριμνα για τις συναλλαγές και την άμυνα σε ζωτικά σημεία για τις επικοινωνίες. Τα δεδομένα αυτά οδήγησαν στη διαπίστωση ότι ανάμεσα στις υποχρεώσεις των *κομμερκιάρχων* ήταν και η τροφοδοσία του στρα-

20. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 296.1-3.

21. Poulou-Papadimitriou 2018, 38-40.

22. Oikonomides 1985· Οικονομίδης 2006, 156-157, 159· Γερολυμάτου 2001, 211-215· Cheynet 2016, 25-30.

23. Ragia 2011, 103-104· Heher, Preiser-Kapeller και Simeonov 2017, 212-215, πίν. 17-19.

τού, αν και φαίνεται ότι οι κομμερκιάριοι εξαγόραζαν αρχικά, με ένα είδος πλειοδοσίας, τη συμμετοχή τους στις αγοραπωλησίες μεταξιού ή την επίβλεψη και φορολόγηση των συναλλαγών που αφορούσαν το μετάξι, πολυτελή προϊόντα και άλλα είδη υψηλής αξίας. Οι κομμερκιάριοι έφεραν ορισμένες φορές υψηλούς τίτλους, οι σφραγίδες τους ωστόσο, δείχνουν διάφορα στάδια εξέλιξης που πρέπει να αφορούσαν τη σταδιακή σταθεροποίηση των οικονομικών του κράτους. Από το 673/4 εκτός από την εικόνα του αυτοκράτορα οι σφραγίδες φέρουν και την ινδικτιώνα, ενώ από το 732 δεν αναφέρονταν τα ονόματα των κομμερκιάριων και οι αποθήκες ονομαστικά αλλά φέρουν την αναγραφή βασιλικά κομμέρκια, συνοδευόμενη από μια ή περισσότερες τοποθεσίες (λιμάνι, πόλη, περιοχή). Η σημασία αυτών των μέτρων ήταν σε κάθε περίπτωση καθοριστική και απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του ανεφοδιασμού της Κωνσταντινούπολης σε μεταξωτά (πρώτη ύλη και υφάσματα) και άλλα πολυτελή αγαθά, που πλέον διακινούνταν μέσω του παράκτιου εμπορίου, αφού οι αγορές στις επαρχίες της Συρίας και της Παλαιστίνης (Αντιόχεια, Τύρος) είχαν ήδη περάσει στα χέρια των Αράβων²⁴. Μέρος του διαμετακομιστικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, για το οποίο διαθέτουμε μια μοναδικής σημασίας μαρτυρία για τη μεταφορά υφασμάτων, αξίας 144 νομισμάτων, από την Κωνσταντινούπολη στη Βόρεια Αφρική, (μετά το 632), μετατοπίστηκε σε διάφορες τοποθεσίες, ανάλογα με τη συγκυρία, που εντοπίζονται στις παραλιακές ζώνες και τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους, πράγμα που πιστοποιείται από το σφραγιστικό υλικό²⁵.

Οι κρατικές παρεμβάσεις, με τη δημιουργία τοπικών υποδομών και τη διοικητική τους επίβλεψη, τόνωσαν αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας και συναλλαγών, που εντοπίζονται σε νησιά ή παράκτια σημεία με σημασία τοπική και περιφερειακή. Κύριο σημείο ελέγχου των εισαγόμενων εμπορευμάτων παρέμεινε η Άβυδος στον Ελλήσποντο, όπου τον 7ο αιώνα μαρτυρείται αρμόδιος *κομμερκιάριος*, ως υπεύθυνος συντονισμού, που επέβλεπε και δασμολογούσε τις δραστηριότητες των ναυκλήρων (*corpora navicul[ar]i-orum*), οι οποίοι εξυπηρετούσαν τη μεταφορά σιτηρών από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη (*έμβολή*) έως και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα με βάση το παλαιότερο σύστημα μεταφοράς της *annona civica*²⁶. Το εύρος των δικτύων ανεφοδιασμού στο Αιγαίο Πέλαγος, όπως

24. Haldon 1997, 197-199, 233-241: για τις αρμοδιότητες των κομμερκιάριων σχετικά με τη συγκέντρωση σε είδος βασικών προϊόντων ως υποχρεωτική εξαγορά από το κράτος (συνωνή) και την προμήθεια οπλισμού στον στρατό βλ. επίσης μια σχετική διαφοροποίηση Haldon 2016, 239-244, 259-265. Για τις αρμοδιότητές τους που αφορούσαν τον συντονισμό της συγκέντρωσης και φορολόγησης και εν γένει τις συναλλαγές μεταξιού και μεταξωτών, όπως συνάγεται από τις ρητές αναφορές των πηγών βλ. Οικονομίδης 2006, 156-157, 159· Montinaro 2013, 412-417· και παρατηρήσεις: Cosentino 2021, 37.

25. *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, 213-219· Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 167.

26. Λεβενιώτης 2017, 381 κ.ε..

αποτυπώνονται στις σφραγίδες των *κομμερκαρίων*²⁷, αντιστοιχούσε στους χώρους δράσης του επιχειρησιακού στόλου των *Καραβισιάνων* (668;-717/8;) και της *στρατηγίας* Ελλάδος (687/95-10ος/11ος αι.), μιας στρατιωτικής και ναυτικής διοικητικής μονάδας, που διέθετε μικρό στόλο και σύντομα εξελίχθηκε σε θέμα. Οι *Καραβισιάνοι*, αν και υπερασπίστηκαν την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, και πήραν μέρος και στην εκστρατεία για την απελευθέρωση της Καρχηδόνας (698) δεν συγκρούστηκαν με αραβικούς στόλους στην ανοικτή θάλασσα και δεν υπερασπίστηκαν τα παράλια της Μικράς Ασίας από τις αραβικές επιδρομές, που επαναλαμβάνονταν περιοδικά έως τις πρώτες δεκαετίες του 8ου αιώνα²⁸. Ο στόλος των *Καραβισιάνων* χρειάστηκε μάλιστα να ενισχυθεί κατά τις αραβικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης με την κατασκευή πλοίων και να στρέψει τον προσανατολισμό της πλεύσης του, προς τη Θεσσαλονίκη, όταν ο μακροχρόνιος αποκλεισμός της πρωτεύουσας απείλησε και τη δεύτερη μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας. Οι μοίρες του στόλου των *Καραβισιάνων*, που ναυλοχούσαν στη Σκιάθο με επικεφαλής τον Σισίνιο στρατηγό *τῶν καράβων* (669-674) και στην Κέα υπό τον *Theophilus patricius et stratigos Caravisianorum* (Βίος πάπα Κωνσταντίνου, 708-175)²⁹, δεν είχαν κατορθώσει να σταματήσουν την άνοδο των Αράβων στα ανατολικά παράλια του Αιγαίου και να αποτρέψουν τις πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης, φάνηκε όμως ότι είχαν υπό τον έλεγχό τους τα τοπικά δίκτυα μετακινήσεων στο Αιγαίο Πέλαγος, πάντοτε σε συνεννόηση με τις αρχές που είχαν την έδρα τους στη βυζαντινή πρωτεύουσα³⁰. Στη στρατηγική προτεραιότητα της σταθεροποίησης των θαλάσσιων δικτύων και της αντιμετώπισης των νέων δεδομένων στη Μεσόγειο Θάλασσα εγγράφεται και η οργάνωση του θέματος Σικελίας (687;/700;). Η εξυπηρέτηση των δικτύων ανεφοδιασμού με ιδιώτες ναυκλήρους και πληρώματα στρατολογημένα από τοπικούς πληθυσμούς της Σικελίας αναφέρεται ως επαχθής υπηρεσία που επιβλήθηκε από τον Κώνσταντα Β΄ και τον Λέοντα Γ΄ και έχει συσχετιστεί με τις πρακτικές ναυτολόγησης, που είχαν εφαρμόσει και οι Άραβες στην Αίγυπτο και τη Βόρεια Αφρική³¹.

Τα ναυτικά δίκτυα με διαπεριφερειακό χαρακτήρα, που εκτείνονταν από την Κύπρο έως τη Σικελία και σχηματίζονταν με βάση διάφορες θαλάσσιες πορείες που συνέδεαν το Ιόνιο και το Αιγαίο Πέλαγος και την Κρήτη, ενισχύθηκαν με τη δημιουργία του θέματος των Κιβυρραιωτών (προ

27. Brandes 2002, 536-537 αρ. 129· Ragia 2011· Stavrakos 2011· Montinaro 2013, 358-359, 457 αρ. 36, αρ. 39, 460 αρ. 44, 477 αρ. 84, 482 αρ. 96, 492 αρ. 121, 495 αρ. 129, 506 αρ. 149.

28. Ahrweiler 1966, 19-31· Λεοντσίνη 2006, 98, 156-157· Ragia 2011, 96-99. Ο στόλος αυτός φαίνεται ότι συνδέεται με την επαρχία του Ιλλυρικού βλ. Leontsini 2017, 183-184.

29. *Liber Pontificalis*, 390· Ahrweiler 1966, 25-28· McCormick 2001, 503.

30. Pryor και Jeffreys 2006, 26-27, 31-32, 169-170· Christides 2011· Γιαννόπουλος 2006.

31. Οικονομίδης 2006, 157-160· Zuckerman 2005· Prigent 2006· Cosentino 2017.

του 732)³². Η σταθεροποίηση της ναυτικής άμυνας στα νότια παράλια της Μικράς Ασίας επέτρεπε τη συγκρότηση στόλων με ικανότητα επέμβασης σε όλη τη Μεσόγειο Θάλασσα. Η ναυτική κυκλοφορία και οι συναλλαγές αποκαταστάθηκαν μετά την κρίσιμη σύγκρουση ανάμεσα στο βυζαντινό και το αραβικό ναυτικό κατά τη δεύτερη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (717-718), όπως δείχνουν οι σφραγίδες αποθηκών, που αναγράφουν περιοχές των νοτίων παραλίων της Μικράς Ασίας, γνωστές και για τη ναυτολόγηση πληρωμάτων πολεμικών στόλων στο παρελθόν (εκστρατείες Βασιλίσκου, επί Λέοντος Α' το 468, και Βελισαρίου, επί Ιουστινιανού Α' το 533)³³. Η ανασυγκρότηση της ναυτικής δύναμης στον χώρο του νοτίου Αιγαίου, στην οποία σημαντικό ρόλο είχαν οι πληθυσμοί, που ήταν εξοικειωμένοι με τη ναυτιλία, ήταν απολύτως αναγκαία για την αντιμετώπιση των «ανταγωνιστικών» δικτύων που σχηματίστηκαν στη Μεσόγειο Θάλασσα με την ίδρυση του κράτους των Ομεϋαδών στη Δαμασκό (661-750) και την εξάπλωση των Αράβων στην Αίγυπτο και τη Βόρεια Αφρική.

Οι νέες ισορροπίες που διαμορφώθηκαν στη δυτική Μεσόγειο περίπου την ίδια εποχή είχαν συγκροτήσει ένα νέο πλαίσιο συσχετισμών μετά την πτώση των εξαρχάτων της Αφρικής (698) και της Ιταλίας (751), τη δημιουργία των δουκάτων και την κάθοδο των Φράγκων στην Ιταλική χερσόνησο (781), και την ίδρυση του αραβικού χαλιφάτου στην Ιβηρική χερσόνησο (755-1031)³⁴. Ο στόλος των Κιβυρραιωτών σε αυτές τις συγκυρίες αποτέλεσε ισχυρή ναυτική δύναμη εκστρατειών, που προσανατολιζόταν προς τη Βόρεια Αφρική, τη Σικελία και τη νότια Ιταλία. Αυτές οι ναυτικές εξορμήσεις από την ανατολική προς τη δυτική Μεσόγειο προϋπέθεταν τη συνδρομή των ναυτικών δυνάμεων και την υλική υποστήριξη με υποδομές που έπρεπε να αναπτυχθούν στα σημεία ελλιμενισμού, άμυνας και ανεφοδιασμού επί των θαλάσσιων δρόμων του νοτιοδυτικού Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους. Μια σειρά τεκμηρίων δείχνουν ότι από τον 8ο αιώνα δυνάμεις και υποδομές του θέματος Κεφαλληνίας, *στρατηγίας* ίσως αρχικά των Κεφαλλήνων, και του θέματος Πελοποννήσου και αργότερα και του θέματος Νικοπόλεως, χρησιμοποιούνταν για την υποστήριξη αυτών των εκστρατειών. Η σημασία του Ιονίου Πελάγους αποτυπώνεται και στη λειτουργία των *βασιλικών κομμερκίων*, που είχαν εν τω μεταξύ δημιουργηθεί σε πολλά σημεία διασταύρωσης των εμπορικών δρόμων σε όλη την επικράτεια και αποσκοπούσε στην απόδοση των εμπορικών δασμών απευθείας στο κράτος³⁵. Η διασύνδεση του

32. Cosentino 2013α, 97-98· Poulou-Papadimitriou 2018, 38· Gordon και Caraher 2020. Βλ. και παραπάνω σημ. 13.

33. Ahrweiler 1966, 397-398, 425-428· Ragia 2010, 219 και πίν. VI· Poulou-Papadimitriou 2018, 40.

34. Haldon 2005, 99-102· Lounghis 2010, 77-80· Haldon 2012, 104-105, 110, 116.

35. McCormick 2001, 535· Οικονομίδης 2006, 160.

χώρου του Ιονίου με άλλες διοικητικές περιφέρειες (Πελοπόννησο, Ελλάδα, Νικόπολη, Θεσσαλονίκη) υπό *κομμερκιάριο*, που ορισμένες φορές έφερε και υψηλούς τίτλους, υποδεικνύουν εντατικοποίηση του ελέγχου των εισαγόμενων προϊόντων σε συγκεκριμένους τελωνειακούς σταθμούς και τη στενή εποπτεία της εφοδιαστικής αλυσίδας, μια πρακτική που εφαρμοζόταν και σε αντίστοιχα σημεία του Αιγαίου Πελάγους³⁶.

Αυτές οι μείζονες αλλαγές στα περιφερειακά εμπορικά δίκτυα, που λειτουργούσαν υπό την εποπτεία ενός οργανωμένου συστήματος τελωνειακών μηχανισμών, το οποίο επέβλεπαν οι κομμερκιάριοι, ήδη από τα μέσα του 7ου αιώνα, είχαν καταστήσει τα νησιά κομβικά σημεία ενός πυκνού δικτύου δραστηριοτήτων, συναλλαγών και ανεφοδιασμού. Το δίκτυο αυτό λειτουργούσε με κεντρικό συντονισμό κατά το β' μισό του 8ου αιώνα, εποχή κατά την οποία οι βυζαντινές ναυτικές δυνάμεις είχαν ενισχύσει την παρουσία τους στην ανατολική Μεσόγειο. Η ανεύρεση της σφραγίδας των *βασιλικῶν κομμερκίων* Ελλησπόντου, Ασίας και Καρίας, που χρονολογείται στο 727/28, στη νησίδα Αχραδιές, στη Μήλο, σηματοδοτεί την κομβική θέση του Αιγαίου Πελάγους, όχι μόνο σε τοπικά αλλά και σε δίκτυα ανταλλαγών μεγάλων αποστάσεων στην ανατολική Μεσόγειο Θάλασσα³⁷. Τις περιφερειακές λειτουργίες αυτών των δικτύων στο Αιγαίο Πέλαγος αυτήν ακριβώς την εποχή, υποδεικνύουν και οι σφραγίδες, στις οποίες αναγράφονται τα *βασιλικά κομμέρκια* της Μήλου (730-731), των νήσων του Αιγαίου Πελάγους (734/735), της διοίκησης της Άνδρου (736/7), της Μήλου, Θήρας, Ανάφης, Ίου και Αμοργού (738/9) και της Κρήτης (730-741)³⁸. Η εξέλιξη του συστήματος επίβλεψης της συγκέντρωσης, μεταφοράς και διακίνησης αγαθών με βάση τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους από τους ιδιώτες *κομμερκιάριους* στη νέα κεντρική υπηρεσία των *βασιλικῶν κομμερκίων* τον 8ο αιώνα, επηρέασε τον τρόπο διασύνδεσης των νησιών με τα κοντινά παράκτια κέντρα συγκέντρωσης και αναδιανομής των εμπορευμάτων³⁹. Ένα παράδειγμα είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για τη χωρική συγκρότηση αυτής της αναδιάρθρωσης. Η Έφη Ράγια υποστήριξε πρόσφατα ότι στο σώμα των σφραγίδων των *βασιλικῶν κομμερκίων*, που συνδέονται με τα Δωδεκάνησα, μπορεί να προστεθεί ένα ακόμη παράδειγμα: η σφραγίδα των *βασιλικῶν κομμερκίων* της Κάτω Έξαπόλεως

36. Nesbitt και Oikonomides 1994, αρ. 8.30, 1-3, 36· Γερολυμάτου 2001, 146, 153· Σταυράκος 2007, 575-576· Tsatsoulis, 2012, 165-168· Λεοντσίνη 2015, 529-530· Papadopoulou 2021, 209-210.

37. Koltsida-Makre 2006· Ragia 2010, 218.

38. Stavrakos 2011, 267-268, 276· Magdalino 2018, 23-24· Poulou-Papadimitriou 2018, 37, 39-40· Roussos 2020, 429-440.

39. Brandes 2002· Haldon 2012, 99-122· Montinaro 2013, 351-538.

(741/2), που αντιστοιχούσε στη Δωρική *Ἐξαπόλιν*, ονομασία που είχε δοθεί στον πολιτικό συνασπισμό της Περαίας των Ροδίων και περιλάμβανε την Κω, την Κνίδο, την Αλικαρνασσό και τις τρεις πόλεις της Ρόδου, Ιαλυσό, Κάμειρο και Λίνδο⁴⁰. Μπορούμε λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι τα Δωδεκάνησα, μεγαλύτερα και μικρότερα, συνέχιζαν να είναι σημαντικά για το σύστημα ελέγχου και διακίνησης των εμπορευμάτων στο Αιγαίο Πέλαγος (γεωργικά προϊόντα, ξυλεία, είδη πολυτελείας κ.λπ.), που είχε ξεκινήσει ήδη από τα μέσα 7ου αιώνα. Το σύστημα αυτό έλαβε τελική μορφή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα Γ' (717-741) και του διαδόχου του, Κωνσταντίνου Ε' (741-775), και συγκρότησε μικρές ενότητες δικτύων που μπορούσαν να είναι περισσότερο λειτουργικά, διασυνδέοντας αυτά νησιά με κέντρα ανεφοδιασμού της ενδοχώρας⁴¹.

Ισχυρά σημεία στήριξης του βυζαντινού στόλου και κατ' επέκταση ελέγχου των ναυτικών δικτύων οργανώθηκαν επίσης στις ηπειρωτικές ακτές από την πλευρά του Αιγαίου Πελάγους σε λιμάνια, όπως ο *Εύριπος* (Χαλκίδα) και σε τοποθεσίες ελέγχου όπως η Μονεμβασία. Οι ευνοϊκές φυσικές συνθήκες του παράλιου χώρου αυτών των περιοχών εξασφάλιζαν τον ελλιμενισμό των πλοίων και την απρόσκοπτη μεταφορά αναγκαίων εφοδίων από την ενδοχώρα, ενώ οι οχυρώσεις τους πρέπει να επικοινωνούσαν με φρουκτωρίες, που ειδοποιούσαν εγκαίρως για τις επιθέσεις των αραβικών στόλων⁴². Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες (824/6-961) οδήγησε σε νέα αναπροσαρμογή των ναυτικών δικτύων και στη μεταφορά των σημείων διασύνδεσης πλησιέστερα προς την ενδοχώρα⁴³. Ο Εύριπος του θέματος Ελλάδος, καθώς και η Μονεμβασία και ο Ιέραξ (Γέρακας) του θέματος Πελοποννήσου, τα δύο τελευταία ήταν μάλιστα ενεργά από τα μέσα τουλάχιστον του 8ου αιώνα, εξελίχθηκαν στα πιο γνωστά σταθερά σημεία ελλιμενισμού, που εξασφάλιζαν τον ανεφοδιασμό και τη συντήρηση των βυζαντινών στόλων που έπλεαν προς τη δυτική Μεσόγειο Θάλασσα⁴⁴. Τους ίδιους σκοπούς εξυπηρετούσε και η Ναύπακτος, πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως στο Ιόνιο Πέλαγος. Σε αυτά τα σημεία λειτουργούσαν οργανωμένες εγκαταστάσεις (ναύσταθμοι), που πρέπει να περιλάμβαναν αποθήκες και υποδομές για την επισκευή, ίσως και τη ναυπήγηση των πλοίων. Η μαρτυρία για την απόκρουση αραβικού στόλου επί Βασιλείου Α' (867-886) στο κάστρο του *Εύριπου*, οφείλεται στη στρατηγική του θέση, ως εσωτερικής και φυσικά προστατευμένης περιοχής, με ιδιαίτερη σημασία για τη λει-

40. Ragia 2012, 124-125. Βλ. επίσης Poulou-Papadimitriou 2018, 32-33.

41. Leontsini 2017, 193-204· Poulou-Papadimitriou 2018, 32-33.

42. Ginalis 2011, 279-294· Leontsini 2017, 200-201, 211, 214· Πούλου 2020, 230-231.

43. Christides 2009, 631-652· Leontsini 2017, 195-196.

44. McCormick 2001, 130-132, 538-539. Βλ. και στο τελευταίο μέρος της μελέτης.

τουργία των δικτύων άμυνας και ανεφοδιασμού, όπως δείχνουν οι σφραγίδες του *δρουγγάριου* της Χαλκίδας, του διοικητού της Εύβοιας και του κομμερκιαρίου Ευρίπου, που χρονολογούνται μεταξύ του 8ου και του 9ου αιώνα⁴⁵.

Το πλέον προκεχωρημένο σημείο στήριξης των δικτύων άμυνας και ανεφοδιασμού στο Αιγαίο Πέλαγος ήταν η Κρήτη, με ιδιαίτερη σημασία για την Κωνσταντινούπολη. Μόνο ενδεικτικά σημειώνονται οι σφραγίδες του 7ου-9ου αιώνα, που αναφέρουν την *άποθήκη* (688/690 και 694-696) και τα *βασιλικά κομμέρκια* Κρήτης (730-741). Η θέση της Κρήτης στη συνδετικότητα των δικτύων του νοτίου Αιγαίου Πελάγους αποτυπώνεται σε σφραγίδα, που αναφέρει την αποθήκη της Ασίας, της Καρίας, της Λυκίας, της Ρόδου και της Χερσονήσου, εφόσον ισχύει η πολύ ελκυστική και λογική ταύτιση, που έχει προταθεί για να συνδέσει τη σφραγίδα αυτή με τη Χερσόνησο της Κρήτης⁴⁶. Τρεις ακόμη σφραγίδες –δυο από τις οποίες αποτελούν ανασκαφικά ευρήματα και η τρίτη προέρχεται από κατάσχεση–, είναι σημαντικές για την έμμεση ή την άμεση εξάρτηση της Κρήτης με την πρωτεύουσα κατά τον 8ο και 9ο αιώνα. Η σφραγίδα του Τιβερίου Γ' (698-705) –που κατασχέθηκε στο Ηράκλειο, αλλά προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς– είναι η πρώτη γνωστή σφραγίδα αυτοκράτορα, που βρέθηκε στο νησί. Δεν μπορούμε παρά να συνδέσουμε τη σφραγίδα αυτή με τον *δρουγγάριο τῶν Κιβυρραιωτῶν*, Τιβέριο-Αψίμαρο, που ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας μετά την ανταρσία του στόλου στην Κρήτη, κατά την επιστροφή των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων από την αποτυχημένη εκστρατεία της Καρχηδόνας (698)⁴⁷. Η σφραγίδα με την αναγραφή *Βαάνη, πατρικίῳ μαγίστρῳ καὶ κόμιτι [τοῦ θεοφυλάκτου βασιλικοῦ Ὀψικίου]*, ή πιθανότερα *ἐξκουβίτου*, χρονολογούμενη στο α' μισό του 8ου αιώνα, που βρέθηκε στον Πρινιατικό Πύργο (Κόλπος του Μιραμπέλλου) πιστοποιεί επίσης τις στενές σχέσεις της Κρήτης με ανώτατο αξιωματούχο που είχε αρμοδιότητες στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με την ανάγνωση των Werner Seibt και Αλεξάνδρας Βασιλείου-Seibt η σφραγίδα αυτή δείχνει ότι ένας ανώτατος αξιωματούχος, πολύ κοντά στο περιβάλλον του αυτοκράτορα, είχε επισήμως αναλάβει κάποια υψηλή αποστολή στο νησί, που συνδεόταν με την εκπλήρωση των σημαντικών καθηκόντων του⁴⁸.

Η τρίτη σφραγίδα ανήκε σε αξιωματούχο, ο οποίος συνδεόταν επίσης με την αυτοκρατορική αυλή και έφερε τον τίτλο του *βεστίτορος* και το αξίωμα του πρωτονοταρίου του σακελλίου (*Ἰωάννη*

45. *Βίος Βασιλείου*, 61.216-220· Miles 1964, 7· Koder και Hild 1976, 156-158· Leontsini 2017, 196-197, 207-208.

46. Nesbitt και Oikonomides 1994, αρ. 65.1, 166-167· Brandes 2002, 536-537 αρ. 129· Ragia 2011, 99-108· Hal-don 2012, 112-113· Deligiannakis 2016, 103-104· Montinaro 2013, 460, αρ. 44, 477 αρ. 84. Βλ. παραπάνω σημ. 27.

47. Touratsoglou, Koltsida-Makri και Nikolaou 2006, 50 αρ. I.1.

48. Hayden και Tsiropoulou 2012, 578-579, αρ. 3i, εικ. 5. Ευχαριστούμε τον Καθηγητή Werner Seibt και την Αν. Καθηγήτρια Αλεξάνδρα Βασιλείου-Seibt για τις υποδείξεις τους σχετικά με τη χρονολόγηση και την ανάγνωση της σφραγίδας από τον Πρινιατικό Πύργο.

βεστίτορι καί πρωτονοταρίω τοῦ βασιλικῶ σακελλίου). Χρονολογείται στο τέλος του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα και βρέθηκε στην ανατολική κλιτύ της ακρόπολης της Κνωσού⁴⁹. Η σφραγίδα είναι πολύ σημαντική για την ιστορία της διοικητικής οργάνωσης της Κρήτης προ της αραβικής κατάκτησης και τη διατήρηση των δραστηριοτήτων στην Κνωσό. Φαίνεται ότι η Κνωσός, ή τουλάχιστον ο λόφος της ακρόπολής της, συνέχιζε να κατοικείται· ο παραλήπτης της σφραγίδας αυτής στην Κνωσό, θα πρέπει να ήταν ένα διακεκριμένο πρόσωπο με υψηλό βαθμό, ένας αξιωματούχος με αντίστοιχο κύρος του αυλικού που έστειλε τη σφραγίδα και υποθέτουμε ότι και αυτός θα ανήκε στην κοινωνική ελίτ της Κνωσού⁵⁰. Οι σφραγίδες αυτές κάνουν εμφανή την εξακτίνωση των δικτύων ανεφοδιασμού και δημοσιονομικού ελέγχου της βυζαντινής πρωτεύουσας στο Αιγαίο Πέλαγος και την Κρήτη.

Η ανάπτυξη των νησιωτικών δικτύων στο Αιγαίο Πέλαγος και στο Ιόνιο Πέλαγος αποτυπώνει τις προσπάθειες που έγιναν με σκοπό τη διαφύλαξη των ναυτικών δρόμων από εχθρικές επιδρομές και τη διασφάλιση του ποιοτικού ελέγχου της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών, τόσο εκείνων που προορίζονταν για την κάλυψη των κρατικών αναγκών όσο και εκείνων που προωθούσαν την τοπική τροφοδοσία και τις ευρύτερες συναλλαγές. Στο Πρώτο Μέρος, που ακολουθεί (1. Δίκτυα και διασυνδέσεις στο Αιγαίο Πέλαγος), αναλύονται ορισμένες πτυχές των δικτύων επικοινωνίας από τη Ναταλία Πούλου, η οποία εξετάζει την αποτύπωσή τους στην άμυνα (Α. Πόλεις, οικισμοί και οχυρώσεις στο Αιγαίο), στην παραγωγή και τη διακίνηση της κεραμικής και των προϊόντων (Β. Αγροτική παραγωγή. Εργαστήρια κεραμικής. Νέοι τύποι αγγείων μεταφοράς) καθώς επίσης και στο σύστημα ανεφοδιασμού και αποθήκευσης (Γ. Αποθήκες, κρατικός έλεγχος και θαλάσσια δίκτυα). Στο Δεύτερο Μέρος (2. Δίκτυα και διασυνδέσεις στο Ιόνιο Πέλαγος) η Μαρία Λεοντσίνη σκιαγραφεί τα σημεία σύνδεσης των διαπεριφερειακών και των τοπικών δικτύων στο Ιόνιο Πέλαγος και αναλύει τη σημασία τους για τις επικοινωνίες ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, το Αιγαίο Πέλαγος και τη δυτική Μεσόγειο (βυζαντινά ναυτικά θέματα, υπερπόντιες εκστρατείες).

49. Dunn 2004, 139-146. Βλ. επίσης Poulou-Papadimitriou (υπό δημοσίευση).

50. Dunn 2004, 141.

Ναταλία Πούλου

Στη μητέρα μου Μαρία Πούλου
για την αγάπη και τη συνεχή φροντίδα της

1. ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ (Χάρτες 1, 2)

Όπως έχει ήδη φανεί, η θαλάσσια συνδετικότητα στο Αιγαίο Πέλαγος καθιστούσε τα νησιά του ενεργά σημεία των ναυτικών δρόμων που εξυπηρετούσαν τις στρατηγικές επιβίωσης της Κωνσταντινούπολης. Ιδιαίτερο αποτύπωμα των θαλάσσιων δρόμων έχει αφήσει η πορεία των κεραμικών που κατέληγαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα και σε νησιά του Αιγαίου. Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 7ου αιώνα οι ανταλλαγές στον αιγαιακό χώρο ήταν έντονες: προϊόντα από περιοχές κοντινές (μικρασιατικά παράλια) ή πιο μακρινές (Τυνησία) έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο⁵¹. Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες του 7ου αιώνα οι εξαγωγές από τα εργαστήρια της Μικράς Ασίας αν και μειώθηκαν, δεν σταμάτησαν, ενώ παράλληλα ελαχιστοποιήθηκαν τα προϊόντα που εισάγονταν στο Αιγαίο από τη Βόρεια Αφρική. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι η ύφεση αυτή συναντούσε ορισμένα ανθεκτικά σημεία των ναυτικών δικτύων, στα οποία έφθαναν ακόμη στα τέλη του 7ου και τις αρχές του 8ου αιώνα, κεραμικά από εργαστήρια της Τυνησίας ή αγγεία (εφυαλωμένα ή μαγειρικά σκεύη) από την πρωτεύουσα, που μεταφέρονταν μέσω των θαλασσίων οδών⁵². Σημεία αυτού του δικτύου ανταλλαγών ήταν αστικά κέντρα (Κόρινθος) ή θέσεις με κομβική σημασία για τις επικοινωνίες, που εντοπίζονται σε μεγαλύτερα ή μικρότερα νησιά του Αιγαίου (Εμπορείο της Χίου, Σάμος, Νάξος, Σαντορίνη, Μήλος, Κύθηρα). Με αυτήν τη δυναμική των ανταλλαγών σχετίζεται και η ανθεκτικότητα που παρουσιάζουν πολλές από τις πόλεις της Κρήτης, που φαίνεται ότι διατήρησαν τη ζωτικότητά τους τόσο στον 7ο όσο και στον 8ο αιώνα (Γόρτυνα, Ηράκλειο, Ελεύθερνα, Ίτανος, για την οποία τα τελευταία αρχαιολογικά δεδομένα «μιλούν» για δραστηριότητες έως και τον 8ο αι.). Παρόμοια είναι η κινητικότητα που παρουσιάζεται σε παράκτιες εγκαταστάσεις, οι οποίες έχουν εντοπιστεί στα νότια παράλια του νησιού (Αγία Γαλήνη, Τσούτσουρος, Λέντας) και στη βόρεια ακτογραμμή στον Κόλπο Μιραμπέλλου (Πριλιάτικος Πύργος, Θόλος, Μόχλος, νησίδα Ψείρα)⁵³.

51. Poulou 2017, 195, 197-199.

52. Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 131-137· Poulou-Papadimitriou (υπό δημοσίευση).

53. Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 131-137· Πούλου 2020· Poulou-Papadimitriou (υπό δημοσίευση). Για τη Μήλο βλ. παραπάνω σημ. 37 και 38.

Χάρτης 2 Αιγαίο Πέλαγος (Σχεδίαση Κ.Μ. Γκανάτσας)

A. Πόλεις, οικισμοί και οχυρώσεις στο Αιγαίο (Χάρτης 2)

Η δυναμική της διοικητικής και αμυντικής ανασυγκρότησης των νησιών αποτυπώνεται στην ενίσχυση των εγκαταστάσεων και των υποδομών τους. Πολλά από τα νησιά διέθεταν πόλεις, οργανωμένους οικισμούς και υποδομές, που εξασφάλιζαν την ασφαλή διαβίωση των κατοίκων τους και ήταν σε θέση να υποστηρίζουν τον ελλιμενισμό και να καλύπτουν τις ανάγκες των πλοίων που προσόρμιζαν στα λιμάνια τους. Διαπιστώνουμε ότι κατά τη διάρκεια του 7ου και τον 8ο αιώνα οι πόλεις που βρίσκονται σε παράκτιες θέσεις και διαθέτουν λιμάνι δεν εγκαταλείπονται· αντίθετα οχυρώνονται, ενώ η εμπορική τους δραστηριότητα δεν σταματά⁵⁴. Στην Κρήτη και τα μεγάλα νησιά του Αιγαίου, όπως η Λέσβος, η Χίος, η Σάμος, η Ρόδος και η Κως, οι πόλεις οι οποίες διαθέτουν λιμάνι, οχυρώνονται αυτήν ακριβώς την περίοδο και συνεχίζουν την εμπορική τους δραστηριότητα⁵⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα ίσως στο β' μισό του, οχυρώθηκαν οι πόλεις αυτές ή ενισχύθηκαν οι ήδη, υπάρχουσες οχυρώσεις τους. Αυτή η δραστηριότητα έχει μέχρι σήμερα διαπιστωθεί και σε πολλές πόλεις της Κρήτης όπως τα Χανιά⁵⁶, η Ελεύθερνα, το Ηράκλειο⁵⁷, η Χερσόνησος⁵⁸, και η Ιεράπετρα⁵⁹. Στη Γόρτυνα (Εικ. 1-4) ο λόφος του Αγίου Ιωάννη τειχίστηκε αυτήν την περίοδο, ενώ η ζωή στην πόλη συνεχίστηκε με αλλαγές στη χρήση των χώρων πολλών οικοδομημάτων⁶⁰. Πολλές παράκτιες εγκαταστάσεις (Μόγλος, Ψείρα, Πρινιατικός Πύργος) (Εικ. 5) συνέχιζαν επίσης να λειτουργούν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ενώ θέσεις σημαντικές για τον έλεγχο μιας περιοχής απέκτησαν οχυρωματικούς περιβόλους (Ψαμιδομούρι, Οξιά, Λιόπετρο). Αυτές οι θέσεις θα πρέπει να βρίσκονταν σε επικοινωνία με τις πλησιόχωρες πόλεις-λιμάνια, καθώς και με σημεία φύλαξης ή παρατηρητήρια, όπως η θέση Καταλύματα στο φαράγγι του Χα, που ήλεγχε τον Ισθμό της Ιεράπετρας (Εικ. 6, 7). Σημαντικό εύρημα από τη θέση αυτή είναι ένα γυάλινο εξάγιο, που φέρει ανάγλυφη την μορφή επάρχου και βρέθηκε στον ίδιο χώρο με φύλλι του Κώνσταντα Β' (Εικ. 8). Στο ίδιο δίκτυο υποδομών θα πρέπει να εντάξουμε και τις αποθήκες, όπως αυτή

54. Πούλου 2020, 230.

55. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 383-387· Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 140-141· Poulou-Papadimitriou 2018, 38-40.

56. Ανδριανάκης 2012, 75-90.

57. Συθιακάκη κ.ά. 2015, 395-410.

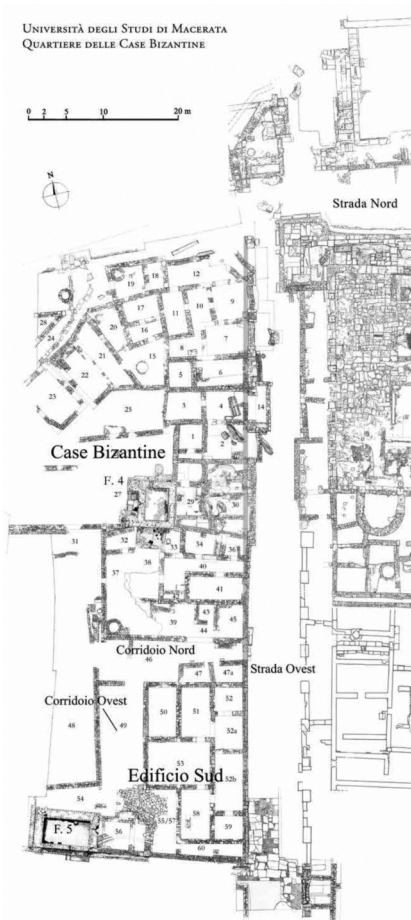
58. Συθιακάκη και Μαρή 2019. Για τη Χερσόνησο βλ. παραπάνω σημ. 46.

59. Μαρή 2010, 200-210. Για τον εσωτερικό λιμένα της Ιεράπετρας βλ. Gallimor 2011, 134-135· Πούλου 2020, 229.

60. Di Vita 2010· Perna 2012· Baldini et al. 2012, 239-308· Zanini et al. 2015, 565-574· Perna 2016, 107-132.

Εικ. 1 Γόρτυνα. Η βυζαντινή συνοικία (φωτ. Γ. Μπροκαλάκης)

Εικ. 2 Γόρτυνα.
Η βυζαντινή συνοικία (Perna 2016)

Εικ. 3 Γόρτυνα. Οχρωματικός περίβολος (φωτ. Ν. Πούλου)

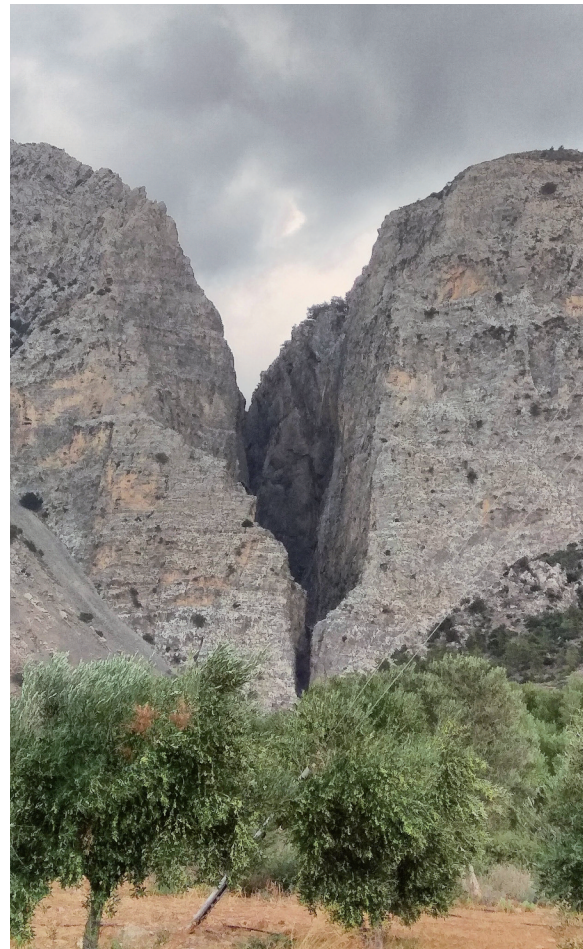
Εικ. 4 Γόρτυνα. Οχρωματικός περίβολος. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας (φωτ. Ν. Πούλου)

Εικ. 5 Νησίδα Ψείρα (φωτ. Ν. Πούλου)

Εικ. 6 Φαράγγι Χα. Καταλύματα (φωτ. Ν. Γιάννος)

Εικ. 7 Φαράγγι Χα. Η είσοδος (φωτ. Ν. Πούλου)

Εικ. 8 Καταλύματα. Γυάλινο εξάγιο
(φωτ. Χ. Παπανικολόπουλος)

που είναι πιθανό να υπήρχε στον Πρινιατικό Πύργο⁶¹. Όλες αυτές οι θέσεις εντάσσονταν σε ένα γενικότερο σύστημα προστασίας του νησιού και δείχνουν τη θέση της Κρήτης στα δίκτυα άμυνας και ανεφοδιασμού.

Στη Ρόδο οι οχυρώσεις, οι λιμενικές εγκαταστάσεις και μια σειρά ευρήματα, όπως σφραγίδες και πόρπες πιστοποιούν την παρουσία αξιωματούχων και την επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη⁶². Η πρωτοβυζαντινή πόλη της Κω βρίσκεται στην ίδια θέση που είχε ιδρυθεί η ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη, δηλαδή, γύρω από το ασφαλές λιμάνι του νησιού (Εικ. 9). Οι αρχαιολογικές

Εικ. 9 Η πόλη της Κω κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (Baldini 2015 με προσθήκες της Ν. Πούλου)

61. Πούλου 2020, 229-230, εικ. 9α-9γ.

62. Κόλλιας 2000, 303-337· Michailidou 2013, 244-245· Katsioti 2015, 180-184· Poulou-Papadimitriou 2018, 30-31.

έρευνες δίνουν σημαντικά στοιχεία για την συνέχιση της ζωής στην πόλη έως και τον 8ο αιώνα. Μετά το σεισμό των μέσων του 6ου αιώνα οι λιμενικές εγκαταστάσεις επισκευάζονται, ενώ την ίδια περίοδο το συγκρότημα των λουτρών αλλάζει χρήση και εκεί εγκαθίσταται το επισκοπικό μέγαρο, το οποίο πρέπει να ήταν σε χρήση τουλάχιστον έως τον 8ο αιώνα (Εικ. 10)⁶³. Την ίδια περίοδο σημαντικοί οικισμοί με εμπορική δραστηριότητα αναπτύσσονται σε παράκτιες περιοχές του νησιού⁶⁴. Στην Κάλυμνο, δίπλα στο ασφαλές λιμάνι της Ρήνας και κοντά σε μια εύφορη πεδιάδα βρίσκεται ο οικισμός Βαθύ, που χρονολογείται γενικά στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, ενώ σε ορισμένα κτήρια διακρίνονται μεταγενέστερες φάσεις, οι οποίες παράλληλα με μια από τις μολύβδινες σφραγίδες του 8ου αιώνα (και μετά; Παλαιοπαναγιά), αποτελούν μαρτυρίες για τη διατήρηση των δραστηριοτήτων και τη θαλάσσια κινητικότητα στο νότιο Αιγαίο. Συγκρίσιμα στοιχεία προσφέρει και η μελέτη κτηρίων σε οικισμό στην ανατολική ακτή της Τελένδου, μικρού νησιού που βρίσκεται λίγο έξω από τις ακτές της Καλύμνου, ύστερες φάσεις των οποίων χρονολογήθηκαν κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα. Από τον χώρο προέρχονται δυο νομίσματα Τιβέριου Αψίμαρου (698-705) και Θεοδοσίου Γ' (715-717)⁶⁵.

Εικ. 10 Μαρμάρινο θωράκιο με μονογράμματα (Cosentino 2015)

63. Rocco 2015, 2, εικ. I.1.1.1· Baldini 2015, 12-17 και 23-25, εικ. I.1.2.1· Cosentino 2015α, 115-116· Cosentino 2015β, 240-245. Βλ. επίσης Poulou 2019, 238-240.

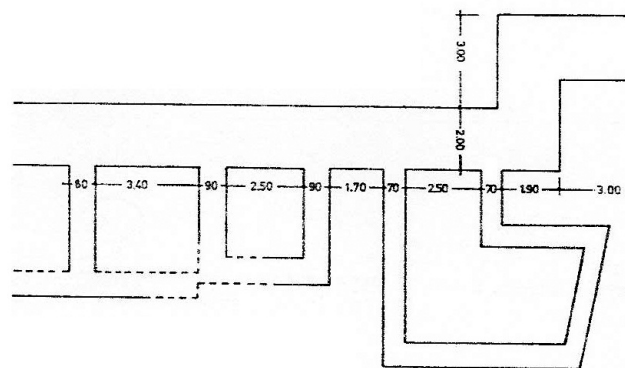
64. Σε αυτούς τους οικισμούς θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

65. Κουτελλάς 2014, 119-24· Deligiannakis 2016, 68-69, 106-107· Poulou-Papadimitriou 2018, 32.

Στα δυο μεγάλα νησιά του Αιγαίου Πελάγους βορειότερα των Δωδεκανήσων, τη Σάμο και τη Χίο, οχυρωμένοι οικισμοί και ευρήματα πιστοποιούν συναλλαγές και αμυντικά μέτρα, που συνδέονται με την προστασία των πληθυσμών τους, αλλά και της θαλάσσιας κινητικότητας. Τειχίζεται ο λόφος επάνω από το λιμάνι της πόλης της Σάμου (σημερινό Πυθαγόρειο), ενώ η πόλη δεν εγκαταλείπεται. Στον 7ο αιώνα χρονολογούνται και οι οχυρώσεις της Μυτιλήνης και του Εμπορειού στη Χίο. Το κάστρο του Πυθαγορείου (Τηγάνι) της Σάμου, που προστάτευε το λιμάνι της πόλης, λειτουργούσε τον 7ο αιώνα και οι εργασίες ενίσχυσής του συνεχίστηκαν τουλάχιστον έως τον 9ο αιώνα. Την ίδια περίοδο (μέσα 7ου αι.) ανοικοδομήθηκε επίσης ο οχυρωμένος οικισμός στο όρος Λάζαρος, θέση η οποία θα πρέπει να λειτουργούσε ως παρατηρητήριο (Εικ. 11-12)⁶⁶. Την αυτοκρατορική πρωτοβουλία για την ανακαίνιση των οχυρώσεων της πόλης της Σάμου μαρτυρεί επιγραφή που αναφέρει

Εικ. 11 Σάμος, Κάστρο Λαζάρου.
Τμήμα οχυρωματικού περιβόλου
(Poulou-Papadimitriou 1985)

Εικ. 12 Σάμος, Κάστρο Λαζάρου.
Οχυρωματικός περιβόλος: αποθηκευτικοί χώροι
(Poulou-Papadimitriou 1985)

66. Poulou-Papadimitriou 1985, 383-395· Poulou-Papadimitriou 2018, 33· Poulou (υπό δημοσίευση)β.

τον αυτοκράτορα Θεόφιλο και τη σύζυγό του, Θεοδώρα⁶⁷, ενώ στο νησί έχουν βρεθεί σφραγίδες πατρικίου και στρατηγού Ελλάδος και βασιλικού σπαθαρίου και στρατηγού Δυρραχίου, που χρονολογούνται στις αρχές του 9ου αιώνα, ευρήματα που δείχνουν θαλάσσιες διασυνδέσεις με οργανωμένα θέματα του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας⁶⁸. Στη Σάμο πρέπει να υπήρχε τοπική παραγωγή σφαιρικών αμφορέων, καθώς και αμφορέων που αναγνωρίζονται ως *επιβιώσεις* του LRA 1, οι οποίοι βρέθηκαν σε αρκετά σημεία του νησιού (Ευπαλίνιο Όρυγμα, Ηραίο, οχυρό του Λαζάρου) ή έχουν εντοπιστεί σε άλλες θέσεις του Αιγαίου (νησίδα Ψείρα). Τα αγγεία αυτά υποδεικνύουν μετακινήσεις και ανταλλαγές στο Αιγαίο Πέλαγος τον 8ο και 9ο αιώνα, κατά μήκος ενός κάθετου άξονα που έφθανε έως τα ανατολικά παράλια της Κρήτης⁶⁹. Βορειότερα στη Χίο, σε χερσόνησο στα νοτιοανατολικά, το κάστρο-οικισμός του Εμπορείου, που χρονολογείται στα χρόνια του Κώνσταντα Β' και υπέστη καταστροφή πιθανότατα την εποχή του Κωνσταντίνου Δ', ανακαταλήφθηκε τον 8ο και ήταν σίγουρα σε χρήση τον 9ο αιώνα, όπως δείχνουν τα ευρήματα (κεραμική). Από την πόλη της Χίου προέρχεται θησαυρός, που χρονολογείται κατά τη βασιλεία του Κώνσταντα Β' (113 φόλλεις, 651/2 και 654/5), και έχει συσχετιστεί με τις δραστηριότητες εμπόρου που δείχνουν ότι το λιμάνι της πόλης της Χίου συνέχιζε να αποτελεί κομβικό σημείο των συναλλαγών στο Αιγαίο Πέλαγος⁷⁰.

Είναι εμφανές ότι η ενίσχυση και η εκ νέου οχύρωση πόλεων ή θέσεων ήταν έργο που βρισκόταν υπό κρατική επίβλεψη καθώς τα κοντινά νησιά λειτουργούσαν ως μια μικροπεριφέρεια, με εξαιρετικά πρόσφορες συνδέσεις ναυτικών δικτύων, που ήταν αναγκαίες για την επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης με τη Μεσόγειο Θάλασσα⁷¹. Η Νάξος είχε στενή σχέση με την Κωνσταντινούπολη και πιθανόν εποίκιστηκε με στρατιωτικές οικογένειες, όπως δείχνει λειτουργία του κάστρου τ' Απαλίου, που είχε οπτική επαφή με την ενδοχώρα της, αλλά και την Πάρο, την Ίο και την Αμοργό (Εικ. 13). Το νησί μαρτυρείται ως βασικός σταθμός των θαλάσσιων ταξιδιών στο Αιγαίο και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που έχουν έως τώρα μελετηθεί, δείχνουν ότι συντηρούσε πληθυσμιακές ομάδες που είχαν τη δυνατότητα να ανεφοδιάζουν τους διερχόμενους στόλους⁷². Δεξαμενές νερού, ένας σημαντικός αριθμός εκκλησιών εντός και εκτός οχυρώσεων και οικιστικές οικοδομικές δραστηριότητες τοποθετούνται χρονικά μεταξύ 7ου και 9ου αιώνα. Με τη δημογρα-

67. Rhoby 2014, 342-344.

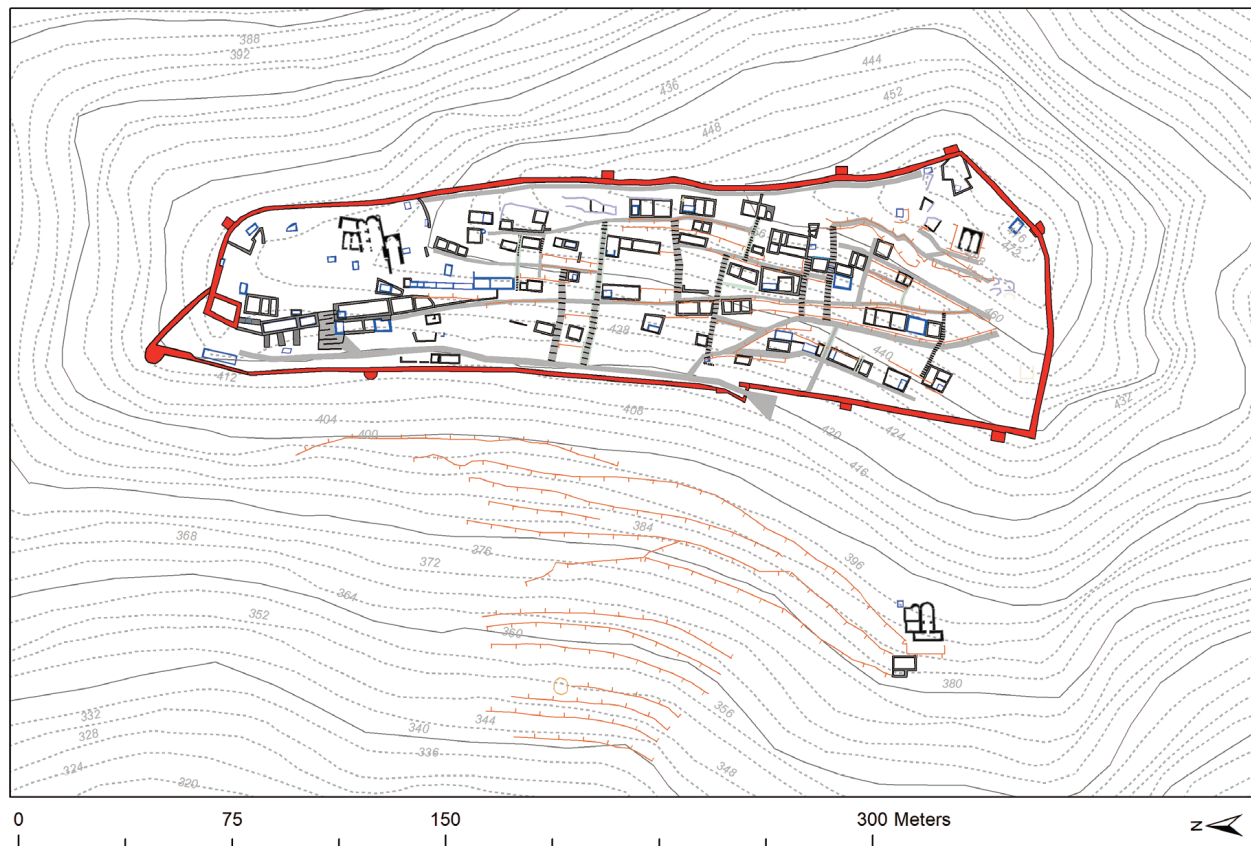
68. Gerousi 2012, 126-132· Papadopoulou 2021, 228, πίν. 9.2 αρ. 22.

69. Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014, 874-876· Poulou-Papadimitriou 2018, 33-34.

70. Ballance et al. 1989, 7-10, 50-85· Βάσση 2006, 61-75· Νικολάου 2010· Penna 2018, 57· Poulou-Papadimitriou 2018, 34. Βλ. και παραπάνω σημ. 18.

71. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 381-447.

72. Magdalino 2018· Poulou-Papadimitriou 2018, 34-35· Roussos 2020.

Εικ. 13 Νάξος. Κάστρο τ' Απαλίου (Hill 2018)

φική ανάπτυξη και συναλλαγές σε ευρύτερη κλίμακα συνδέονται τα νομισματικά ευρήματα, που εντοπίστηκαν σε άλλες θέσεις του νησιού, όπως ο σόλιδος του Κωνσταντίνου Ε΄ που ανακαλύφθηκε στα Απλώματα, και το μιληρήσιο Λέοντος Ε΄ που βρέθηκε στην τοποθεσία Γρόττα, κοντά σε δεξαμενές βιοτεχνικής εγκατάστασης (βυρσοδεψείο)⁷³. Τη σημασία των μικρών λιμένων της περιοχής δείχνει και η μικρή εκκλησία και τα σχετιζόμενα με αυτήν ευρήματα (6ου-8ου αι.), που εντοπίστηκαν στην κορυφή της νησίδας Δασκαλιό, δυτικά της Κέρου, νοτιοανατολικά της Νάξου⁷⁴.

73. Πέννα 2001, 404· Poulou-Papadimitriou 2018, 35.

74. Tzavella 2018.

Στην Πάρο στον όρμο της Ζωοδόχου Πηγής που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του κόλπου της Νάουσας λειτουργούσε, κατά τη διάρκεια του 7ου και τον 8ο αιώνα, εργαστήριο αγγειοπλαστικής, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια⁷⁵. Λίγα ευρήματα αυτής της εποχής που εντοπίστηκαν σε μικρές νησίδες στον θαλάσσιο χώρο του νησιού δείχνουν χρήσεις από κατοίκους, που μεταβαίνουν σε αυτές εποχιακά, ή σταθμεύσεις από διερχόμενους ταξιδιώτες⁷⁶.

Κομβικό σημείο των δικτύων του Αιγαίου Πελάγους ήταν το νησί της Θήρας. Στην Περίσσα λειτουργούσαν λιμενικές εγκαταστάσεις και τρίκλιτη βασιλική, στην οποία διακρίνονται τρεις φάσεις (δεύτερο ήμισυ 6ου, 8ος και 8ος-9ος αιώνας). Στο βόρειο κλίτος αυτής της βασιλικής δημιουργήθηκαν, σε οψιμότερη περίοδο, χώροι στους οποίους βρέθηκαν ένας φύλλος του Ηράκλειου (623/4), ένας του Κώνσταντα Β' (646/7), σόλιδος του Λέοντα Γ' (720-725), καθώς και θραύσματα εφυαλωμένης κεραμικής με λευκό πηλό (GWW I και II) που χρονολογείται στο τέλος του 7ου, τον 8ο και τις αρχές του 9ου αιώνα. Αξίζει να αναφερθεί ότι από τα μεταγενέστερα στρώματα, στη βορειοδυτική περιοχή, εκτός του κτηρίου της βασιλικής, προήλθαν τρεις φύλλεις του Λέοντα Ε', ενώ στην περιοχή της αρχαίας Θήρας (Μέσα Βουνό), έχει βρεθεί θησαυρός (τόρα χαμένος) ενός σόλιδου του Μιχαήλ Β' και 29 μιλιάρησιων του Θεόφιλου (κοπή 829)⁷⁷. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν ότι η σύνδεση της Θήρας, της Ανάφης, της Ίου, και της Αμοργού, που αναφέρονται σε μολυβδόβουλλο μαζί με τη Μήλο, αποτελούσαν σημεία μιας σταθερής ναυτικής διαδρομής (738/9), που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Κρήτη. Την ίδια διαδρομή περιγράφει «ναυτικός οδηγός», γνωστός ως *Σταδιοδρομικόν*, που συνοδεύει το πρωτόκολλο του εξοπλισμού της ναυτικής εκστρατείας για την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Άραβες (949). Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι αυτός ο οδηγός εκτός από τα μεγάλα νησιά αναφέρει σταθμούς και περάσματα σε μικρότερα νησιά (Φούρνοι, Θηρασιά, Ανάφη, Ντία)⁷⁸.

Στην ανάπτυξη των δικτύων της άμυνας πρωταρχικής σημασίας ήταν η θέση της Αμοργού. Ο θησαυρός που έχει εντοπιστεί στην ακρόπολη της Αρκεσίνης, όπως και το μιλιάρησιον του Λέοντος Γ' από τη Μαρκιανή και οι πόρπες ζωνών, καθώς και κεραμική του 7ου-9ου αιώνα, που αποκαλύφθηκαν στον Πύργο της Αγίας Τριάδας, υποδηλώνουν στρατιωτική παρουσία στο νησί την περίοδο αυτή. Ιδιαίτερα δυναμικό στοιχείο αυτών των δικτύων αποτελούσαν οι αρχαίοι πύργοι του νησιού, που –όπως και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων (Κέα, Σέριφος Νάξος)–, πιθανότατα χρησιμοποιήθη-

75. Στα προϊόντα αυτού του εργαστηρίου αναφερόμαστε στις σ. 74-75.

76. Knodell et. al. 2020.

77. Dafi 2005, 272· Πέννα 2001, 404-405· Γερούση 2010, 30-33· Poulou-Papadimitriou 2018, 36.

78. *Ἡ κατὰ τῆς νήσου Κρήτης γενομένη ἐκστρατεία καὶ ἐξόπλις* II, 4, 341.333-349· Cosentino 2013β, 67-99· Leontsini 2017, 224-225.

καν ως φυλάκια και/ή ως αποθήκες κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου· μερικές από αυτές τις κατασκευές, ενισχυμένες με μικρές οχυρώσεις, θα μπορούσαν να στεγάζουν και μικρές στρατιωτικές μονάδες⁷⁹. Δυτικά της Αμοργού και νότια της Νάξου, στη Σχινούσα και συγκεκριμένα στον όρμο Λιβιάδι, έχουν έρθει στο φως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βασιλικής και κεραμική, που χρονολογείται έως τα μέσα του 7ου αιώνα⁸⁰. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η σημαντική εγκατάσταση με οχυρωματικό περίβολο, που ανασκάπτεται στην νησίδα Βρυοκαστράκι ακριβώς απέναντι από το Βρυόκαστρο, την αρχαία πόλη της Κύθνου, και χρονολογείται αυτήν την περίοδο⁸¹.

Οι γραπτές πηγές είναι ιδιαίτερα φειδωλές και οι αναφορές σε οχυρώσεις πόλεων ή νησίδων υπό τη μέριμνα του κράτους σπανίζουν· ακριβώς για τον λόγο αυτό έχουν ιδιαίτερη αξία δύο σχετικές πληροφορίες που σώζονται στις πηγές. Η πρώτη αφορά στην οχύρωση της πόλης Πύλαι στην Βιθυνία, ενώ η δεύτερη, που προέρχεται από την μαρτυρία του Βίου του Αγίου Πέτρου της Ατρώας (α' μισό του 9ου αι.), αναφέρεται στην οχύρωση της μικρής νησίδας, που βρίσκεται στα παράλια της πόλης Φύγελα στη Μικρά Ασία (ακτή του κόλπου του ποταμού Καϋστρου, νότια της Εφέσου)⁸². Η ενίσχυση της ασφάλειας των λιμένων (μικρών ή μεγαλύτερων) κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (7ος-9ος αι.) συνιστούσε κύρια προϋπόθεση για την ασφαλή μετακίνηση των βυζαντινών στόλων και είχε στρατηγική σημασία για την υποστήριξη των νησιωτικών δικτύων άμυνας και μεταφορών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, παράλληλα με αυτά τα μεγάλα έργα, δόθηκε σημασία και στον ποιοτικό έλεγχο της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών, που προορίζονταν για την κάλυψη των κρατικών αναγκών και της τροφοδοσίας της αγοράς, μέσα σε συνθήκες ύφεσης και προσαρμογής στις ακτές του Αιγαίου Πελάγους και στις μικροπεριφέρειες των νησιών του.

B. Αγροτική παραγωγή. Εργαστήρια κεραμικής. Νέοι τύποι αγγείων μεταφοράς

Όταν οι ανατολικές επαρχίες (Συρία, Αίγυπτος) και η Βόρεια Αφρική καταλήφθηκαν από τους Άραβες, οι αλλαγές που επήλθαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας είχαν σημαντικές συνέπειες στο σύστημα παραγωγής και προμήθειας βασικών αγροτικών προϊόντων, στην οργάνωση της τροφο-

79. Τουράτσογλου 1999, 351-352· Μαραγκού 2005, 59, 67· Poulou-Papadimitriou 2018, 36.

80. Chatzilazarou 2018, 195-222.

81. <http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2020>. Η ανασκαφή διενεργείται από τον καθηγητή Α. Μαζαράκη-Αινιάν σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων.

82. Lounghis 2010, 57 και 58· Πούλου 2020, 230· Poulou (υπό δημοσίευση)β.

δοσίας της Κωνσταντινούπολης και των μεγάλων πόλεων και στην εξυπηρέτηση των αναγκών του ανεφοδιασμού του στρατού. Το κράτος, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του, αξιοποίησε και εντατικοποίησε την αγροτική παραγωγή των περιοχών, που παρέμειναν στην αυτοκρατορία, δηλαδή τη Μικρά Ασία, την Κύπρο, τον ελλαδικό χώρο, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και τη Σικελία⁸³. Είναι αλήθεια ότι οι αρχαιολογικές έρευνες δεν μας έχουν δώσει στοιχεία για το σύνολο αυτών των περιοχών. Σε θέσεις όμως στις οποίες τα ερευνητικά αποτελέσματα έχουν δημοσιοποιηθεί, τα δεδομένα είναι πολύ ενδιαφέροντα. Η λειτουργία εργαστηρίων κεραμικής, στα οποία παράγονταν αμφορείς και έχουν εντοπιστεί σε παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας, την Κύπρο, σε πολλά νησιά του Αιγαίου, στην Κρήτη και στη Σικελία, σχετίζεται ακριβώς με την αξιοποίηση της τοπικής αγροτικής παραγωγής. Είναι γνωστό ότι η παραγωγή της Κύπρου, των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης υποκατέστησε μέρος των προϊόντων, που εξασφαλιζόνταν έως τις αρχές του 7ου αιώνα με την εισαγωγή της ανόνας της Αιγύπτου. Στο σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφέρουμε το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ο ερευνητής Allen Grieco: η διακοπή των επικοινωνιών στην κεντρική Ιταλία κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η τοπική αγροτική παραγωγή για να καλυφθούν οι ανάγκες της περιοχής σε αγροτικά προϊόντα⁸⁴.

Σε αρκετά νησιά των Δωδεκανήσων λειτουργούν εργαστήρια κεραμικής τα οποία θα πρέπει παρομοίως να σχετίζονται με την αξιοποίηση της τοπικής αγροτικής παραγωγής μετά τις αρχές του 7ου αιώνα. Οι ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως εργαστήρια παραγωγής αμφορέων στην αγροτική ενδοχώρα της Κω. Το εργαστήριο που ήρθε στο φως στην θέση Καμίνια στην Καρδάμαινα λειτουργούσε κατά τη διάρκεια του 7ου και ίσως τον 8ο αιώνα και μέρος της παραγωγής του ήταν απομιμήσεις του LRA 1 και βυζαντινοί σφαιρικοί αμφορείς⁸⁵. Στην ίδια περιοχή (Καρδάμαινα) πρέπει να υπήρχε και άλλο εργαστήριο παραγωγής αμφορέων των ίδιων τύπων. Μεταξύ των ευρημάτων σημαντική θέση έχουν οι ενσφράγιστοι αμφορείς για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια⁸⁶. Ένα τρίτο εργαστήριο, που παρήγαγε απομιμήσεις του LRA 1 και βυζαντινούς σφαιρικούς αμφορείς, τοποθετείται στην ευρύτερη περιοχή της Καρδάμαινας κοντά στην βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού⁸⁷. Στην παράκτια θέση «Κώσταινα» στο Μαστιχάρι ανασκάφηκε μεγάλη

83. Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014· Poulou 2017· Poulou-Papadimitriou 2018.

84. Grieco 1993, 300.

85. Poulou-Papadimitriou και Didoumi 2010, 742-743.

86. Diamanti 2010, 1-8· Diamanti 2012. Η Χαρίκλεια Διαμαντή ταυτίζει τους σφαιρικούς αμφορείς με τους LRA 13 της τυπολογίας του Riley. Στο κεφάλαιο για τη νέα τυπολογία των αγγείων μεταφοράς θα αναφερθούμε σε αυτό το ζήτημα.

87. Μπρούσκαρη 2011, 13.

εργαστηριακή εγκατάσταση που λειτουργούσε από τα τέλη του 6ου έως και τα τέλη του 7ου αιώνα. Μεταξύ των προϊόντων ήταν αμφορείς του τύπου Ephesos 56, απομιμήσεις των τύπων LRA 3 και LRA 1, καθώς επίσης και βυζαντινοί σφαιρικοί αμφορείς⁸⁸.

Μεγάλο εργαστήριο αμφορέων, επίσης γνωστό από ανασκαφές στους Λειψούς, παρήγαγε μεταφορικά αγγεία που ανήκουν στις επιβιώσεις του τύπου LRA 1 και χρονολογούνται στον 8ο αιώνα.⁸⁹ Κεραμικό εργαστήριο ανασκάφηκε και στον παραθαλάσσιο οικισμό του Λευκού (Κάρπαθος). Ο οικισμός αυτός έχει δύο όρμους, στους οποίους έχει έρθει στο φως ένα εργαστήριο βαφής πορφύρας και το εργαστήριο κεραμικής, που χρονολογείται στον 6ο-7ο αιώνα, ενώ φύλλις του Μιχαήλ Β΄ (κοπή 821-829) αποτελεί ένδειξη συνεχιζόμενης δραστηριότητας κατά τον 9ο αιώνα. Αυτά τα νέα στοιχεία καταδεικνύουν ότι τα εργαστήρια κεραμικής δραστηριοποιούνταν στα Δωδεκάνησα κατά τον 7ο, 8ο και 9ο αιώνα, και η παραγωγή τους δεν ήταν μόνο για τοπική κατανάλωση, αλλά και για τη μεταφορά των προϊόντων που αποτελούσαν την αγροτική παραγωγή αυτών των νησιών. Επίσης σημαντικό είναι ότι αυτές οι δραστηριότητες είναι ανιχνεύσιμες τόσο σε μεγάλα νησιά (π.χ. Ρόδος, Κως) όσο και σε πολύ μικρότερα (Λειψοί)⁹⁰.

Όπως ήδη αναφέρθηκε στον όρμο της Ζωοδόχου Πηγής στην Πάρο λειτουργούσε, κατά την διάρκεια του 7ου και τον 8ο αιώνα, εργαστήριο αγγειοπλαστικής το οποίο παρήγαγε αμφορείς που χαρακτηρίζονται ως επιβιώσεις του LRA 1 και βυζαντινούς σφαιρικούς. Η χρονολόγησή τους από το τελευταίο τέταρτο του 6ου και το α΄ μισό του 7ου αιώνα⁹¹, θεωρούμε ότι θα πρέπει να μετατεθεί στο β΄ μισό του 7ου και τον 8ο αιώνα, εφόσον παραδείγματα των βυζαντινών σφαιρικών αμφορέων και των επιβιώσεων του LRA 1, που έχουν εντοπιστεί σε άλλες θέσεις, τοποθετούνται αυτήν ακριβώς την εποχή⁹². Ενδιαφέροντα αποτελέσματα σχετικά με τον εντοπισμό της περιοχής κεραμικών εργαστηρίων έχουν δώσει οι πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις. Η πετρογραφική ή/και χημική ανάλυση σε δείγματα από θέσεις της Κρήτης έδειξαν ότι οι περιοχές της Ελεύθερνας, της Μεσαράς, του Μόχλου και της νοτιοανατολικής ακτής στην Κρήτη πρέπει να είχαν εργαστήρια με δική τους παραγωγή –μεταξύ άλλων προϊόντων– αμφορέων αυτής της περιόδου. Επίσης, σύμφωνα με τις

88. Poulou-Papadimitriou και Didioumi 2015, 403, 405-416, εικ. 8-23· Παπαβασιλείου και Ντιντιούμη 2017, 48-49.

89. Papavassileiou, Sarantidis και Papanikolaou 2014, 159-618· για τη χρονολόγηση στον 8ο αιώνα βλ. Poulou-Papadimitriou 2018, 32.

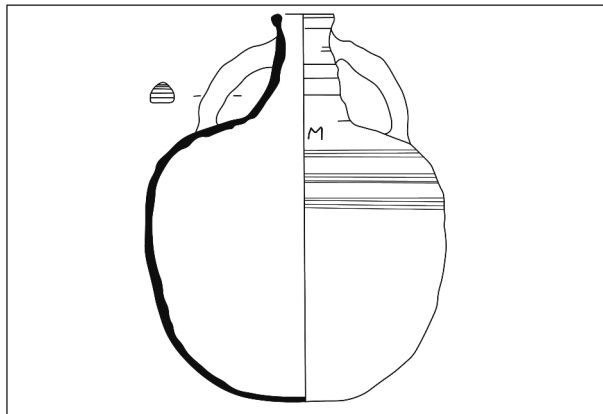
90. Καραμπατσός 2006, 290-95· Παπαβασιλείου και Ντιντιούμη 2017, 43-60· Poulou-Papadimitriou 2018, 32, 38.

91. Diamanti 2016, 691-697.

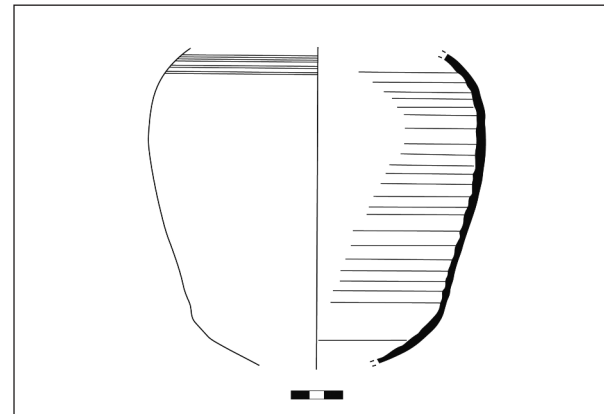
92. Poulou-Papadimitriou 2018, 35.

αναλύσεις αυτές, κατά τον πρώιμο βυζαντινό μεσαίωνα, παραγωγή αμφορέων θα πρέπει να γινόταν στη Σάμο ή στην απέναντι μικρασιατική ακτή (περιοχή Εφέσου), στην περιοχή της Φώκαιας, και στην Ερμιονίδα (Πελοπόννησος)⁹³.

Από τα μέσα περίπου του 7ου έως και τον 9ο αιώνα, καθώς μειώνονται συνεχώς τα εισηγμένα αγγεία μεταφοράς προϊόντων από τις χαμένες για το Βυζάντιο επαρχίες, εμφανίζονται νέοι τύποι αμφορέων. Μετά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 7ου έως και τα μέσα του 8ου αιώνα βασικό αγγείο μεταφοράς σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας ή σε περιοχές με τις οποίες το Βυζάντιο διατηρούσε επαφές είναι οι βυζαντινοί σφαιρικοί αμφορείς (Εικ. 14, 15)⁹⁴. Τυπολογικά θυμίζουν τον LRA 2, χωρίς όμως να ανήκουν σε αυτόν τον τύπο⁹⁵. Έχουμε ήδη υποστηρίξει ότι αυτήν την περίοδο δημιουργείται ένα κοινό σχηματολόγιο στα αγγεία μεταφοράς. Οι πολλές τοπικές παραλλαγές ανήκουν σε μία οικογένεια σφαιρικών αμφορέων.⁹⁶ Το γεγονός ότι αυτός ο τύπος παράγεται συγχρόνως σε πολλές περιοχές, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν ήταν το αποτέλεσμα απλής απο-

Εικ. 14 Σάμος. Ευπαλίνειο Όρυγμα:
βυζαντινός σφαιρικός αμφορέας (Hautumm 1981)

Εικ. 15 Νησίδα Ψείρα:
βυζαντινός σφαιρικός αμφορέας
(Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014)

93. Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014, 873-883· Poulou-Papadimitriou 2018, 38-39· Poulou και Nodarou 2021.

94. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245-247.

95. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι βυζαντινοί σφαιρικοί αμφορείς, (εκτός από τις διαφορές στο σχήμα του λαμού, των λαβών, της βάσης, των εγχαράξεων στο σώμα), έχουν μικρότερο μέγεθος και λεπτότερα τοιχώματα σε σχέση με τους LRA 2.

96. Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014, 874.

Εικ. 16 Νησίδα Ψείρα:
ωσειδής αμφορέας
(Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014)

Εικ. 17 Νησίδα Ψείρα:
αμφορέας επιβίωση του LRA 1/
τύπος Hayes 45 Saraghane
(Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014)

Εικ. 18 Ναυάγιο Βοζburun:
αμφορέας επιβίωση του LRA 1/
τύπος Hayes 45 Saraghane
(<https://nauticalarch.org/projects/bozburunbyzantine-shipwreckexcavation>)

μίμησης αγγείων με σφαιρικό σώμα (π.χ. του LRA 2), όπως παλαιότερα είχε υποστηριχθεί. Χωρίς να αποκλείουμε αυτήν την εξέλιξη, θεωρούμε ότι θα πρέπει να επέδρασαν άλλοι σημαντικότεροι παράγοντες, που σχετίζονταν και με τις αλλαγές στον τύπο των πλοίων, με τα οποία αυτά τα αγγεία μεταφέρονταν. Κυρίως, όμως, θεωρούμε ότι το κοινό σχηματολόγιο στα αγγεία μεταφοράς πρέπει να έχει άμεση σχέση με αλλαγές στο σύστημα των ανταλλαγών και της μεταφοράς των προϊόντων, καθώς και τη στρατηγική που εφάρμοσαν οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες για τον έλεγχο της παραγωγής και της διακίνησης των αγροτικών προϊόντων⁹⁷.

Επανερχόμενοι στους αμφορείς της περιόδου αυτής είναι σημαντικό να έχουμε τη συνολική εικόνα της παραγωγής και των τύπων τους και να κατανοήσουμε τις ιδιαιτερότητες, που είχε προκαλέσει η μετατόπιση των κέντρων παραγωγής και διακίνησης στον χώρο του Αιγαίου Πελάγους και η δημιουργία πολλών μικρότερων τοπικών κέντρων. Πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη ότι παράλληλα με την παραγωγή των βυζαντινών σφαιρικών αμφορέων συνεχίζεται κατά τη διάρκεια του 7ου και ίσως του 8ου αιώνα η παραγωγή του LRA 1 στην Κύπρο⁹⁸, ενώ σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου παράγονται απομιμήσεις του (7ος αιώνας). Στα μέσα περίπου του 8ου αιώνα εμφανίζονται οι ωσειδείς αμφορείς, των οποίων το άνω τμήμα παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τους σφαιρικούς αμφορείς (Εικ. 16). Τα αγγεία αυτά συνεχίζουν να παράγονται και κατά τον 9ο αιώνα.

97. Poulou 2017, 203-204· Poulou-Papadimitriou 2018, 39.

98. Armstrong 2009, 163-167.

Ο τρίτος τύπος αμφορέα που εμφανίζεται στα τέλη του 8ου αιώνα είναι οι αμφορείς, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως επιβιώσεις του τύπου LRA 1 (Εικ. 17, 18). Είναι αγγεία που διατηρούν το γενικό σχήμα των αμφορέων LRA 1 έχουν όμως διαφορετικό σχήμα χείλους και λαβών, διαφορετική ποιότητα πηλού, καθώς και πιο βαριές αναλογίες. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι επιβιώσεις του LRA 1, οι οποίες παρουσιάζουν πολλές παραλλαγές, παράγονται και διακινούνται έως και τον 9ο αιώνα⁹⁹.

Τα νέα δεδομένα για τα αγγεία μεταφοράς του πρώιμου βυζαντινού μεσαίωνα που συνεχώς δημοσιεύονται και αξιολογούνται μας επιτρέπουν να επανεξετάσουμε θέματα τυπολογίας (α.), καθώς και να επαναξιολογήσουμε την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε σχετικά με την ταύτιση των αγγείων που μετέφεραν ελαιόλαδο στα συνοριακά φυλάκια του Δούναβη με έναν συγκεκριμένο τύπο (β.).

α. Ένα θέμα που έχει απασχολήσει τους ερευνητές είναι η ταύτιση, από ορισμένους, των σφαιρικών αμφορέων με τον τύπο LRA 13 της τυπολογίας του Riley¹⁰⁰. Μία προσεκτική ανάγνωση της μελέτης του Riley για τους αμφορείς από την Βερενίκη μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα παραδείγματα που εντάσσει στον τύπο αυτό έχουν πολύ διαφορετικά τυπολογικά χαρακτηριστικά: δύο παραδείγματα (αρ. 373 και 374) έχουν σφαιρικό σώμα, είναι δηλαδή σφαιρικοί αμφορείς, ενώ το τρίτο (αρ. 375) έχει σώμα κυλινδρικό. Αυτό το τελευταίο παράδειγμα θεωρούμε ότι ανήκει στις επιβιώσεις του LRA 1, όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει¹⁰¹. Τα παραδείγματα αυτά χρονολογήθηκαν από τον Riley από τον ύστερο 7ο και τον 8ο αιώνα. Καταλήγουμε λοιπόν ότι ο σημαντικός αυτός ερευνητής δημιούργησε το 1979 μία ομάδα με κοινά χρονολογικά όρια, αλλά με διαφορετικά τυπολογικά χαρακτηριστικά. Θεωρούμε λοιπόν ότι οι αμφορείς με σφαιρικό σώμα της τυπολογίας του Riley, αλλά και εκείνοι που έχουν χαρακτηριστεί ως LRA 13 και προέρχονται από εργαστήρια παραγωγής στο Αιγαίο ή την Κύπρο¹⁰², αποτελούν τις τοπικές παραλλαγές της *οικογένειας των σφαιρικών αμφορέων* και σε αυτήν την τυπολογία θα πρέπει να εντάσσονται.

β. Σε παλαιότερη μελέτη έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι αμφορείς του τύπου LRA 2 μετέφεραν κυρίως ελαιόλαδο, από τα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο σε περιοχές του βορείου συνόρου της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁰³. Η χρονική περίοδος, όπως αυτή προσδιορίζεται στη συγκεκριμένη μελέτη, είναι η Ύστερη Αρχαιότητα έως τις αρχές του 7ου αιώνα. Στην παρουσίαση αυτή αναφέρονται πολλές θέσεις από τον Ελλαδικό χώρο και τη Βαλκανική Χερσόνησο, από τις οποίες έχουν δημοσιευτεί τα αγγεία μεταφοράς. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους αμφορείς του τύπου LRA 1 και LRA 2, οι οποίοι έχουν εντοπιστεί στον εκτεταμένο αυτόν χώρο. Μία πρώτη επι-

99. Poulou-Papadimitriou και Didymi 2010, 741-749· Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 138-141.

100. Riley 1979, 231-232, εικ. 93-94.

101. Poulou 2021· Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014, 874.

102. Demesticha 2003· Diamanti 2010· Diamanti 2016.

103. Karagiorgou 2001, 129-166.

σήμανση, την οποία θεωρούμε ουσιαστική, είναι ότι δεν έχουν δημοσιευτεί αναλυτικά τα ποσοστά των αμφορέων (LRA 1 και LRA 2), που βρέθηκαν σε θέσεις κατά μήκος του βόρειου συνόρου της αυτοκρατορίας και μάλιστα, δεν υπάρχουν στοιχεία για την ποσοτική σχέση που υπάρχει μεταξύ των δύο αυτών τύπων. Δεν είμαστε επομένως, σε θέση να μιλήσουμε για την ποσοτική υπερίσχυση του ενός τύπου έναντι του άλλου, από τη στιγμή που δεν έχουμε αναλυτικά και ποσοτικοποιημένα δεδομένα για τους αμφορείς, που έχουν βρεθεί σε περιοχές της σημερινής Ρουμανίας και Βουλγαρίας, σε ανασκαφές, δηλαδή, θέσεων που βρίσκονταν τα συνοριακά φυλάκια του Δούναβη. Το σημαντικότερο όμως ζήτημα που ανακύπτει με βάση νεότερα δεδομένα, είναι ότι τα περισσότερα παραδείγματα μεταξύ των αμφορέων, που παρουσιάζονται αναλυτικά στη συγκεκριμένη μελέτη¹⁰⁴, ανήκουν σε αμφορείς που μοιάζουν με τον LRA 2, δεν ανήκουν όμως σε αυτόν τον τύπο· πρόκειται για βυζαντινούς σφαιρικούς αμφορείς, για τους οποίους ήδη έγινε λόγος. Σε αυτόν τον τύπο, δηλαδή, τους βυζαντινούς σφαιρικούς αμφορείς ανήκουν τα περισσότερα αγγεία του ναυαγίου Yassi Ada, που πλέον χρονολογείται μετά το 625/26 και ίσως προς τα μέσα του 7ου αιώνα (χρονολόγηση 625/26 *terminus post quem*)¹⁰⁵, καθώς και οι αμφορείς του Ευπαλινείου Ορύγματος¹⁰⁶, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7ου και τον 8ο αιώνα (Εικ. 14). Όλα αυτά τα παραδείγματα των σφαιρικών αμφορέων αναφέρονται στη μελέτη αυτή ως LRA 2. Το δεύτερο στοιχείο, το οποίο συνδέεται με το πρώτο, είναι ότι χρονικά, τα αγγεία αυτά εκτείνονται μετά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου έως και τα μέσα ή το τέλος του 8ου αιώνα. Δεν μπορούμε επομένως να καταλήξουμε σε συμπεράσματα σχετικά με την μεταφορά ελαιολάδου από συγκεκριμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου και μάλιστα την Πελοπόννησο, στηριζόμενοι σε αμφορείς, οι οποίοι δεν ταυτίζονται τυπολογικά με τον αμφορέα που αναφέρεται στην μελέτη (δηλαδή, τον LRA 2) και απέχουν πολύ χρονικά από αυτόν (LRA 2)· είναι επίσης σημαντικό ότι οι σφαιρικοί αμφορείς, που παράγονταν σε πολλά κέντρα που βρίσκονταν σε πολλά νησιά του Αιγαίου, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, την Κύπρο και βέβαια την Πελοπόννησο χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7ου και τον 8ο αιώνα περίοδο κατά την οποία το βόρειο σύνορο της αυτοκρατορίας έχει καταρρεύσει και δεν υπήρχε η ανάγκη και η δυνατότητα μεταφοράς αννονικών προϊόντων στην περιοχή¹⁰⁷.

104. Karagiorgou 2001, 129-166.

105. Poulou-Papadimitriou 2018, 36, σημ. 58.

106. Ο Hautumm θεωρεί ότι, όλοι οι σφαιρικοί αμφορείς που μελετά, ανήκουν σε παραλλαγές του ίδιου τύπου, έστω και αν ορισμένοι από αυτούς ανήκουν στον τύπο LRA 2, και άλλοι - οι περισσότεροι - στην οικογένεια των βυζαντινών σφαιρικών, βλ. Hautumm 1981, 21-58, εικ. 17-41. Για τη διάκριση αυτών των τύπων βλ. Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2014, 874· Poulou-Papadimitriou (υπό δημοσίευση).

107. Πούλου-Παπαδημητρίου 2020, 207-208.

Είναι σημαντικό ότι η ανάγνωση αυτής της κεραμικής θα πρέπει να λάβει υπ' όψη και τα δεδομένα, που έχει θέσει η έρευνα, την τελευταία δεκαετία, για τις νέες συνθήκες που επικρατούν στην αυτοκρατορία καθώς και για τις ανάγκες διακίνησης με την στενή επιστασία της Κωνσταντινούπολης και τον δημοσιονομικό έλεγχο που ακολουθούσε συγκεκριμένες αρχές. Η διακίνηση βασικών και πολυτελών αγαθών και η εποπτεία της αναδιανομής των αγροτικών προϊόντων (έλεγχος ποιότητας και ποσότητας), βασιζόνταν σε μέσα και υποδομές που εποπτεύονταν με συγκεκριμένα διοικητικά μέτρα, τα οποία γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν μέρος κεντρικού κρατικού σχεδιασμού με σκοπό να φθάνουν τα προϊόντα στον προορισμό τους μέσα από συγκεκριμένες διαδρομές και μέσω συγκεκριμένων δικτύων μεταφοράς.

Σημαντικό στοιχείο επίσης για την κατανόηση της κρατικής παρέμβασης στον έλεγχο της παραγωγής και της διάθεσης των προϊόντων είναι η ερμηνεία των σφραγισμάτων που έχουν βρεθεί σε αμφορείς. Η δημοσίευση αμφορέων που φέρουν σφραγίσματα είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, μία ακόμη ένδειξη για τις ρυθμίσεις που έκανε το κράτος προκειμένου να ελέγξει τη διάθεση και τη διακίνηση της παραγωγής με τους αρμόδιους αξιωματούχους του. Ενσφράγιστοι αμφορείς έχουν βρεθεί στην Κω, τη Ρόδο, το ναυάγιο του Yassi Ada, τη Γερόνησο Κύπρου, την Αγορά των Αθηνών, την ανασκαφή του Saraghane (Άγιος Πολύευκτος, Κωνσταντινούπολη), την Αλεξάνδρεια και τα Kellia στην Αίγυπτο¹⁰⁸. Τελευταία αναφέρθηκε η εύρεση ενσφράγιστου αμφορέα από τις ανασκαφές της Χερσονήσου Κρήτης¹⁰⁹. Στη σχετική μελέτη του ο Πρόδρομος Παπανικολάου έδειξε ότι στα εικονιστικά σφραγίσματα αποτυπώνεται η μορφή του επάρχου και όχι του αυτοκράτορα, και μάλιστα αναγνώρισε τις σφραγίδες δύο επάρχων, των οποίων η δραστηριότητα τοποθετείται του μεν πρώτου στο β' τέταρτο του δευτέρου στο β' μισό του 7ου αιώνα¹¹⁰. Η χρονολόγηση αυτή συνάδει με τη χρονολόγηση των αμφορέων, οι οποίοι φέρουν τις σφραγίδες: τα παραδείγματα του LRA 1 χρονολογούνται σε όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα. Σφραγίδες όμως έχουν βρεθεί και σε βυζαντινούς σφαιρικούς αμφορείς, οι οποίοι, όπως έχουμε υποστηρίξει, εμφανίζονται στα μέσα του 7ου αιώνα, ενώ συνεχίζουν να παράγονται και στο α' μισό του 8ου αιώνα¹¹¹. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε ένα κέντρο παραγωγής αμφορέων, όπως αυτό της Καρδάμαινας (αρχ. Αλάσαρνα),

108. Opaίτ και Diamanti 2014, 55-61· Παπανικολάου 2014, 171-194 με προηγούμενη βιβλιογραφία.

109. Βασιλάκης 2020, 425. Ο αμφορέας παρουσιάστηκε στην προφορική ομιλία του Νίκου Βασιλάκη στο συνέδριο *Η Ελεύθερα, η Κρήτη και ο έξω κόσμος, Ρέθυμνο 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018*.

110. Έχει προταθεί από τη Χαρίκλεια Διαμαντή ότι η μορφή που εικονίζεται στα σφραγίσματα ανήκει σε αυτοκράτορα, βλ. Diamanti 2010, 1-8. Για την αναγνώρισή τους ως επάρχων βλ. Παπανικολάου 2014, 171-194.

111. Οι αμφορείς από την Κω ανήκουν σε αυτήν την οικογένεια σφαιρικών αμφορέων. Ομοίως σε αυτόν τον τύπο ανήκουν τα ενσφράγιστα αγγεία από την Αλεξάνδρεια και τη Χερσονήσο της Κρήτης.

σφραγίσματα έφερε ένα πολύ μικρό ποσοστό αγγείων¹¹². Εξάλλου ο αριθμός των ενσφράγιστων αγγείων αυτής της περιόδου σε ανασκαφές είναι ένα πολύ σπάνιο εύρημα. Πιστεύουμε λοιπόν, ότι η σφράγιση θα πρέπει να γινόταν σε ορισμένα αγγεία από την κάθε σειρά παραγωγής του εργαστηρίου, προκειμένου να υπάρχει εγγύηση για τον έλεγχο του συνόλου της σειράς παραγωγής. Θεωρούμε μάλιστα ότι τα σφραγίσματα υποδεικνύουν τον κρατικό έλεγχο τόσο για την φορολογία του προϊόντος όσο και για την παρακολούθηση της καθορισμένης ποσότητας, ίσως και ποιότητας των προϊόντων, που θα περιείχε η συγκεκριμένη ομάδα των αγγείων μεταφοράς.

Όπως λοιπόν μπορεί να συναχθεί, η αλλαγή στην οργάνωση της παραγωγής –πολλά εργαστήρια σε πολλά νησιά του Αιγαίου, κοινό σχηματολόγιο στα αγγεία μεταφοράς, ορισμένα από αυτά με σφραγίσματα– μπορεί να συσχετιστεί με ορισμένες διαδικασίες κρατικού ελέγχου (όπως πχ. οι αρμοδιότητες των κομμερκαρίων), οι οποίες εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του κρατικού συστήματος τροφοδοσίας που λειτούργησε από τα μέσα του 7ου και κυρίως τον 8ο αιώνα, προκειμένου να εξασφαλίζονται οι ανάγκες της κεντρικής διοίκησης, του στρατιωτικού ανεφοδιασμού, ακόμη και οι καταναλωτικές απαιτήσεις των ισχυρών ελίτ, που παρά την ύφεση διατηρούσαν τις δυνάμεις τους στην Κωνσταντινούπολη και στις έδρες των μεγάλων διοικητικών κέντρων της αυτοκρατορίας.

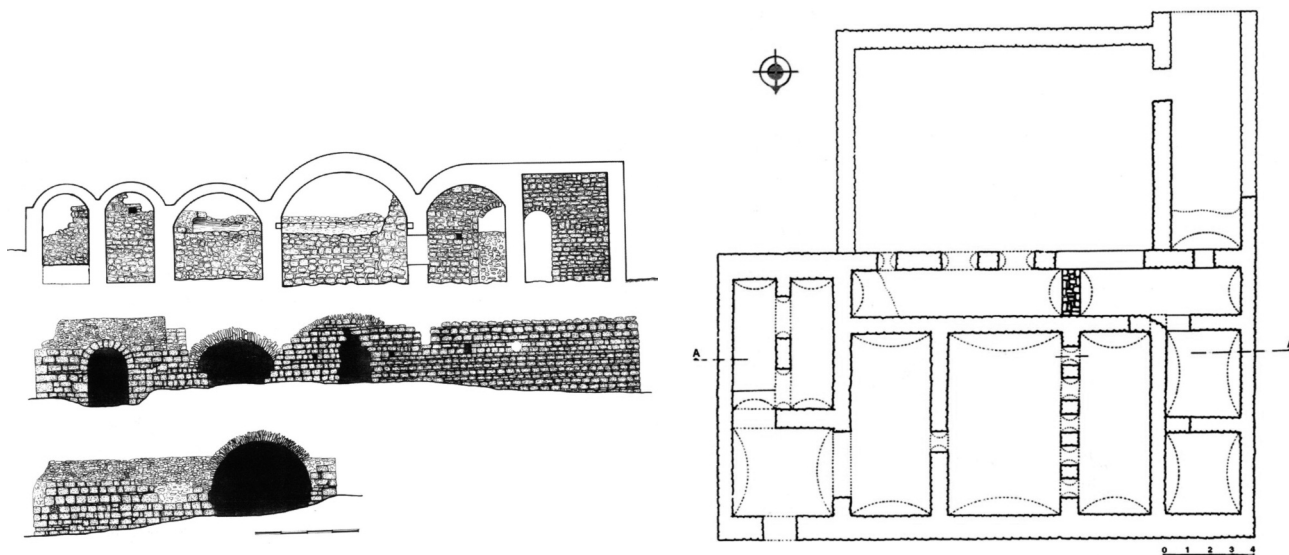
Γ. Αποθήκες, κρατικός έλεγχος και θαλάσσια δίκτυα

Η αναδιοργάνωση, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τις ανάγκες κάλυψης βασικών αναγκών του κράτους, τις οποίες υποστήριζαν οι κρατικοί λειτουργοί, που ήταν υπεύθυνοι για την επίβλεψη της παραγωγής, αποθήκευσης και διακίνησης των προϊόντων. Έχουμε ήδη σημειώσει τα μολυβδόβουλλα που αναφέρουν αποθήκες. Είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε τις αρχιτεκτονικές δομές που έχουν έρθει στο φως τα τελευταία χρόνια και έχουν αναγνωριστεί ως χώροι αποθήκευσης¹¹³. Στο Αγαθονήσι, στη θέση Θόλοι, ανακαλύφθηκε ένα μεγάλο θολωτό συγκρότημα χρονολογούμενο στον 7ο και 8ο αιώνα (Εικ. 19 α-β). Οι χαμηλοί πεσσοί (*suspensurae*), που στήριζαν ξύλινο δάπεδο επέτρεψαν στους ερευνητές να το χαρακτηρίσουν ως κρατική αποθήκη (*horreum*)¹¹⁴. Τα ίδια χαρακτηριστικά (*suspensurae*) έχει μία σημαντική αποθήκη που ήρθε στο

112. Diamanti 2010, 1-8· Oraiṭ και Diamanti 2014, 55-61· Παπανικολάου 2014, 171-194.

113. Poulou-Papadimitriou 2018, 32· Poulou 2021, 432-438.

114. Τριανταφυλλίδης 2006, 175-191.

Εικ. 19α,β Αγαθονήσι, Θόλοι. Αποθήκη (Τριανταφυλλίδης 2006)

φως στα Ζαχλωρίτικα Αχαΐας και χρονολογείται στον ύστερο 6ο και 7ο αιώνα¹¹⁵. Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα για την κατανόηση του χαρακτήρα των δομών σε νησιά και νησίδες του Αιγαίου είναι οι μικροί, σχεδόν τετράγωνοι χώροι στην εσωτερική παρειά του οχυρωματικού περιβόλου του οικισμού στην νησίδα Βρυοκαστράκι (Κύθνος), τον οποίο αναφέραμε παραπάνω στο οικείο τμήμα των οχυρώσεων. Πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους, όπως και οι αντίστοιχοι που έχουν αναγνωρισθεί στον οχυρωματικό περίβολο του οικισμού στο όρος Λάζαρος της Σάμου (Εικ. 12). Ιδίου τύπου αποθήκες έχουν βρεθεί στο κάστρο της Βελίκας (Θεσσαλία)¹¹⁶.

Ως αποθήκη έχει επίσης χαρακτηριστεί το κτήριο με τους παραλληλόγραμμους ή τετράγωνους χώρους που ανασκάφηκε στην Κέφαλο, θέση στη νοτιοδυτική ακτογραμμή του νησιού της Κω¹¹⁷. Τα νομίσματα που προέρχονται από την συγκεκριμένη ανασκαφή, όπως και οι πολυάριθμοι φύλλοι του Ηρακλείου (610-641) και ένα μιλιάρησιο Λέοντος Ε' (812-820, κοπή του 813), δείχνουν επα-

115. Κουμούση και Θεοδωροπούλου 2015, 93-107.

116. Σδρόλια 2013, 6-7, 10-11, 12-13.

117. Didioumi 2011, 106-108· Ντιντιούμη 2019.

να συνδέσεις με τις εξωτερικές επικοινωνίες, σε εποχές που αποκαθίσταται ο έλεγχος της περιοχής από την Κωνσταντινούπολη. Τα σύγχρονα εισαγόμενα και τοπικά είδη κεραμικής, όπως και μερικοί από τους μεταγενέστερους αμφορείς τοπικής παραγωγής, που βρέθηκαν στην Κέφαλο και χρονολογούνται τον 8ο και το α΄ μισό του 9ου αιώνα και συνεπώς και το οίκημα που χαρακτηρίστηκε ως αποθήκη, πιστοποιούν τη λειτουργία υποδομών, που εξυπηρετούσαν την ανάγκη συγκέντρωσης προϊόντων και την οργανωμένη αναδιανομή τους εκτός του νησιού¹¹⁸. Οι αποθήκες σε παραθαλάσσιους οικισμούς (Κέφαλος, Κως), όπως και το μεγάλο θολωτό συγκρότημα στο Αγαθονήσι και παρόμοια θολωτά κτήρια που πρέπει να εξυπηρετούσαν αντίστοιχους σκοπούς στον οικισμό της νησίδας Σαρίας (Παλάτια, ανοιχτά της Καρπάθου), δίνουν την εικόνα ενός καλά οργανωμένου συστήματος ναυτικών δρόμων, εποπτευόμενου από κρατικούς αξιωματούχους¹¹⁹. Αντίστοιχα, στην Κρήτη πρέπει να ήταν σε χρήση μέχρι τουλάχιστον τον 7ο αιώνα το μεγάλο θολωτό κτήριο-αποθήκη (*σιτηρών*;) στην παράκτια θέση Θόλος (ΒΑ ακτή), καθώς και οι μικροί αποθηκευτικοί χώροι (8ος-9ος αι.) στη χερσόνησο του Πριναίτικου Πύργου, θέση που εποπτεύει έναν υπήνεμο όρμο με ασφαλές αγκυροβόλιο. Αυτά τα κτήρια είναι τα πρώτα που έχουν έρθει στο φως, έχουν αναγνωριστεί ως αποθήκες και χρονολογούνται κατά την περίοδο του πρώιμου βυζαντινού μεσαίωνα.

Η λειτουργία αυτών των αποθηκευτικών χώρων θα πρέπει να εγγράφεται στην ευρύτερη αναδιάρθρωση των υποδομών που επιχειρήθηκε από τον 7ο αιώνα και να σχετίζεται με την οργάνωση των αποθηκών που μνημονεύονται στα μολυβδόβουλλα των *κομμερκαρίων*. Γνωρίζουμε ότι η *άποθήκη* ως θεσμός αποτύπωνε ένα καλά οργανωμένο σύστημα ελέγχου της μεταφοράς, της αποθήκευσης και της αναδιανομής των προϊόντων κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα, εποχή κατά την οποία οι πρακτικές αυτές εφαρμόστηκαν εντατικά¹²⁰. Η αναδιοργάνωση του δημοσιονομικού συστήματος ελέγχου συνεχίστηκε κατά τον 8ο αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω σχετικά με τη σημασία των σφραγίδων των *βασιλικῶν κομμερκίων*¹²¹. Παράλληλα με την προστασία των νησιών από επιθέσεις και τη διασφάλιση της απρόσκοπτης κυκλοφορίας πολεμικών και εμπορικών πλοίων, φαίνεται ότι βρέθηκαν και λύσεις που εφαρμόστηκαν με στόχο τη συγκέντρωση, αποθήκευση και διακίνηση αγαθών και εμπορευμάτων.

118. Μπρούσκαρη και Ντιντιούμη 2006, 307-312· Didioumi 2011, 106-8, εκ. II. 2.25-26· Poulou-Papadimitriou και Didioumi 2010, 741-749· Poulou-Papadimitriou 2018, 31-32.

119. Τριανταφυλλίδης 2006, 186-192· Deligiannakis 2016, 67-79, 107-109· Poulou-Papadimitriou 2018, 32.

120. Oikonomides 1985.

121. Brandes 2002, 365-368· Haldon 2012, 99-122· Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 24, 25, 33, 38 και 39.

Εικ. 20 Νησίδα Ψείρα. Η χερσόνησος με τη βυζαντινή εγκατάσταση (φωτ. Ν. Πούλου)

Τα δίκτυα που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε πόλεις, οικισμούς και οχυρώσεις, σε συνδυασμό με την προσαρμογή του συστήματος παραγωγής και αναδιανομής των αγροτικών προϊόντων, προσέφεραν σημαντική υποστήριξη στην άμυνα και στον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης στις νέες συνθήκες που επικράτησαν μετά τον 7ο αιώνα. Ο νέος λειτουργικός τρόπος επίβλεψης της προμήθειας και συγκέντρωσης μεγάλων ποσοτήτων βασικών αγαθών και υψηλής αξίας προϊόντων, δείχνει επίσης ότι η κεντρική οργάνωση των τόπων αποθήκευσης και ελλιμενισμού ήταν στενά συνδεδεμένη με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και το ανθρώπινο δυναμικό της πλησιέστερης ενδοχώρας. Ανάλογη ήταν η οργάνωση των δικτύων διασύνδεσης και ελλιμενισμού, που έχουν εντοπιστεί στους ναυτικούς δρόμους που συνέδεαν το Αιγαίο με το Ιόνιο Πέλαγος. Μέσω αυτών των δρόμων μετακινούνταν στόλοι εκστρατείας και εμπορικά πλοία.

Μαρία Λεοντσίνη

2. ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΥΝΔΕΞΕΙΣ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ (Χάρτες 1, 3)

Σημαντική για τη ναυτική κυκλοφορία και σημείο σύνδεσης ανάμεσα στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος ήταν η ανατολική ακτογραμμή της Πελοποννήσου έως το ακρωτήριο Μαλέας και τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα. Μικρότερα νησιά και βραχονησίδες κοντά στις ακτές αποτελούσαν επίσης ενδιάμεσους σταθμούς για τους στόλους, που κατευθύνονταν από το Αιγαίο προς τη δυτική Μεσόγειο Θάλασσα¹²². Θέσεις ελλιμενισμού και οχυρώσεις, που έχουν εντοπιστεί σε αυτόν τον θαλάσσιο χώρο, εξυπηρετούσαν τα σημεία σύνδεσης αυτής της μεγάλης ναυτικής διαδρομής, η οποία ανοιγόταν σε κάποιες περιπτώσεις και σε εγκάρσιες διαδρομές προς τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, όπως η Μήλος¹²³. Την κινητικότητα των ναυτικών μονάδων που διέρχονταν από την περιοχή και δείχνουν την κεφαλαιώδη σημασία της για τα θαλάσσια δρομολόγια, όχι μόνο για τις περιφερειακές επικοινωνίες Ιονίου και Αιγαίου Πελάγους, αλλά και για τις υπερτοπικές συνδέσεις ανάμεσα στη δυτική και την ανατολική Μεσόγειο Θάλασσα, πιστοποιούν επίσης και κινητά ευρήματα (νομίσματα, πόρπες, κεραμική). Το κάστρο επί της βραχώδους χερσονήσου της Μονεμβασίας και οι οχυρώσεις, που δέσποζαν στα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα, αποτελούσαν κορυφαία σημεία εποπτείας του διάπλου κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Πελοποννήσου, που επίσης εξυπηρετούσαν και την ορατότητα της θαλάσσιας διαδρομής ανάμεσα σε μικρότερα λιμάνια και παράκτιες νησίδες (Κεγχρεές, Αλιείς, Χηνίτσα, Ιέραξ, κ.ά.) και καθοδηγούσαν την ασφαλή πλοήγηση και τη στάθμευση των πλοίων που ταξίδευαν σε μεγάλες αποστάσεις¹²⁴.

Στα Κύθηρα, που βρίσκονται επί του *διαφράγματος*, βασικού παράλληλου αναφοράς, που εκτείνεται, από τη Ρόδο, έως τη Μεσσήνη της Σικελίας και τις Ηράκλειες Στήλες, με ιδιαίτερη σημασία για τη ναυσιπλοΐα στη Μεσόγειο Θάλασσα, λειτουργούσε οχυρή θέση επί της κορυφής υψώματος (Άγιος Γεώργιος στο Βουνό), που είχε οπτική επαφή με άλλα στρατηγικά σημεία της θαλάσσιας περιοχής του ΝΔ Αιγαίου, από τον Μαλέα και τον Ταΰγετο έως την Κρήτη. Η κεραμική και οι πόρπες 7ου-8ου αιώνα καθώς και ο φύλλις Λέοντα Ε' (813-820), που προέρχονται από αυτό το σημείο, υποδεικνύουν θαλάσσιες μετακινήσεις σε μια εποχή κρίσιμη για τις επικοινωνίες ανά-

122. Αβραμέα 2006, 165· Κύρου 2021, 11-20.

123. Sanders 1996, 148, 159.

124. Kalligas 1990, 29, 37-39, 55-63· Leontsini, Manollessou και Panopoulou 2021, 152-156. Βλ. και παραπάνω σημ. 44.

Χάρτης 3 Ιόνιο Πέλαγος (Σχεδίαση Κ.Μ. Γκανάτσας)

μεσα στην Κωνσταντινούπολη, τη νότια Ιταλία, τη Σικελία και τη Βόρεια Αφρική¹²⁵. Το πέρασμα της θαλάσσιας διαδρομής στα νότια της Πελοποννήσου εποπτευόταν από μια ακόμη οχύρωση που έχει εντοπιστεί στην κορυφή βραχώδους υψώματος, επάνω από τον όρμο της Αγίας Πατρικίας (όρμος Κολοκυθιάς, βόρεια του λιμανιού της Αγίας Πελαγίας, ΒΑ ακτή των Κυθήρων) και περνούσε νοτιότερα από τη νησίδα Δραγονάρα με κατεύθυνση τα Αντικύθηρα¹²⁶.

Οι θαλάσσιοι δρόμοι του Ιονίου Πελάγους συγκροτούσαν αυτοτελές περιφερειακό ναυτικό δίκτυο που συνέδεε την ελληνική χερσόνησο και το Αιγαίο Πέλαγος με τη δυτική Μεσόγειο¹²⁷. Τα οικιστικά κέντρα των παραλίων του Ιονίου Πελάγους δεν γνώρισαν στο σύνολό τους ανάκαμψη τον 7ο αιώνα. Σημεία στήριξης της ναυτικής κινητικότητας, όπως και οι αντίστοιχες θέσεις κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Πελοποννήσου, ήταν οι μικρές παράκτιες νησίδες του Καλάμου και Καστού στις νοτιοανατολικές ακτές της Λευκάδας, και η οχύρωση στον λόφο του Κούλμιου (μεταξύ των οικισμών Καλλιγονίου και Καρυωτών, κοντά στην πόλη της Λευκάδας), που συνέχισε να λειτουργεί μετά τον 7ο αιώνα¹²⁸. Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους δεν έπαψαν να αποτελούν σημεία συνάντησης τοπικών και περιφερειακών θαλάσσιων δικτύων, όπως δείχνουν οι μαρτυρίες για τη λειτουργία υπηρεσιών επιφορτισμένων με τον έλεγχο των μετακινήσεων και των ανταλλαγών.

Ο σχηματισμός του θέματος Κεφαλληνίας ενοποίησε τα θαλάσσια δίκτυα των νησιών του Ιονίου Πελάγους με την Πελοπόννησο και τις ακτές της Αιτωλοακαρνανίας και της Ηπείρου¹²⁹. Ενεργός παρουσία των μελών της διοίκησης του θέματος, που εξυπηρετούσαν τις αυξημένες ανάγκες υπεράσπισης, ελέγχου και εποπτείας αυτής της ζωτικής περιοχής, πιστοποιείται με βάση διάφορες μαρτυρίες (αφηγηματικά κείμενα, αγιολογία, σφραγίδες), ενώ τις δραστηριότητες τους υποστήριζαν οι οχυρώσεις και οι λιμενικές υποδομές στη Λευκάδα, στην Κέρκυρα, στην Ερεϊκούσσα (ΒΔ της Κέρκυρας) και στους Παξούς¹³⁰. Η κινητικότητα των αξιωματούχων του θέματος προς τις γειτονικές περιοχές των θεμάτων Δυρραχίου, Νικοπόλεως και Πελοποννήσου, που πρέπει να είχε σχέση με τις ανάγκες οργάνωσης και ανεφοδιασμού των εκστρατειών, αποτυπώνει ένα ισχυρό δίκτυο δραστηριοτήτων άμυνας και διακίνησης αγαθών, που καθιστούσε το Ιόνιο Πέλαγος προγεφύρωμα της ναυτικής επικοινωνίας με την Αδριατική Θάλασσα. Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους λειτούργησαν έκτοτε, ως βιά-

125. Λιβιεράτος 2008, 16· Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 167, 177, 193-194.

126. Παπαδημητρίου 2011· Leontsini 2017, 204-206, 214.

127. McCormick 2001, 542-543 με παραδείγματα.

128. Veikou 2012, 291-292, 346-348, 357, 431-432.

129. Kislinger 2010, 151-152· Kislinger 2011, 321· Λεοντσίνη 2015, 526-27, 529. Βλ. και παραπάνω σημ. 35, 36.

130. Veikou 2012, 88 πίν. 4, 103, 149-150· Χρυσός 2014· Λεοντσίνη 2015, 530, 533-534.

σεις και σταθμοί ανεφοδιασμού των βυζαντινών στόλων, που ξεκινούσαν από την Κωνσταντινούπολη ή συχνότερα τις μικρασιατικές ακτές (θέμα Κιβυρραιωτών, θέμα Αιγαίου Πελάγους) για να πραγματοποιήσουν εκστρατείες προς τις βυζαντινές κτήσεις στη Σικελία, στη νότια Ιταλία, στον μυχό της Βενετίας και στις ακτές της Δαλματίας.

Στις ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες του τέλους του 7ου και των αρχών του 8ου αιώνα με τις ανακατατάξεις και τις αλλαγές των συσχετισμών σε όλη τη Μεσόγειο Θάλασσα, μια πρώτη απόπειρα ενίσχυσης της ναυτικής άμυνας στα νησιά και τις παράλιες θέσεις του Ιονίου Πελάγους είχε γίνει με την εγκατάσταση στα Ιόνια Νησιά μιας ναυτικής ομάδας Μαρδαϊτών, γνωστών για τη φύλαξη περασμάτων και την επάνδρωση στόλων εκστρατείας, από τον Ιουστινιανό Β' (685-695, 705-711), όπως και με την επιτήρηση στην Κεφαλληνία του εξόριστου στρατηγού και μετέπειτα αυτοκράτορα (700/702) Φιλίππικου Βαρδάνη (711-713)· παρόλο που αυτές οι πληροφορίες παραδίδονται χωρίς άλλα στοιχεία στις πηγές, δείχνουν χειρισμούς που συνδέουν την περιοχή με τις πολιτικές επιδιώξεις της Κωνσταντινούπολης¹³¹. Αντίστοιχες διοικητικές ανακατατάξεις δείχνει η αναγραφή σε σφραγίδα του *δουκός Νικοπόλων* (πρώτο τρίτο του 8ου αι.), που παραπέμπει σε πληθυσμιακή ομάδα ή σε στρατιωτικό σώμα εγκατεστημένο στην Ήπειρο (Νικόπολη;), ή σε νησί του Ιονίου¹³². Το θέμα Κεφαλληνίας συνδεόταν διοικητικά με το θέμα Πελοποννήσου και ενισχύθηκε περαιτέρω, όπως δείχνουν οι πολυάριθμες σφραγίδες που ανήκαν σε αξιωματούχους του, με την ίδρυση στην πλησιόχωρη ενδοχώρα των θεμάτων Νικοπόλεως και Δυρραχίου τον 9ο αιώνα¹³³. Η λειτουργία πολεμικού ναυστάθμου στην πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως, Ναύπακτο, που υποδεικνύει η σφραγίδα *έξαρχτου* (β' μισό 9ου αι.), συνδέεται με τις ανάγκες της ενίσχυσης του εξοπλισμού των ναυτικών δυνάμεων σε σημεία ασφαλή και ευχερώς ανεφοδιαζόμενα από την ενδοχώρα¹³⁴. Η δυναμική που ανέπτυξε το θέμα Κεφαλληνίας είχε συμβάλει στην ανασύνταξη των τοπικών δικτύων άμυνας, όπως δείχνει και η ναυτική επιχείρηση στον μυχό της Βενετίας το 809 του στρατηγού Κεφαλληνίας Παύλου (*Cefalaniae praefectus*)¹³⁵.

131. Soustal και Koder 1981, 52· Λεοντσίνη 2008, 237, 240, 244· Tsatsoulis 2012, 158· Λεοντσίνη 2015, 528-529, 534-535· Theodoropoulos 2020, 274-276.

132. Βασιλείου-Seibt 2007, 587-589.

133. Nesbitt και Oikonomides, 1994, 9-10· Χρυσός 1997, 184-186· Kislinger 2011, 334· Veikou 2012, 242-244 πιν. 15.

134. McCormick 2001, 531-533, 535-537· Σταυράκος 2007, 573-579· Tsatsoulis 2012, 158· Λεοντσίνη 2015, 533-535· Papadopoulou 2021, 209-210.

135. Βλυσίδου 2008, 277-278.

Για την υποστήριξη των υπερπόντιων βυζαντινών εκστρατειών δημιουργήθηκαν υποδομές και κατασκευάστηκαν οχυρώσεις για τις οποίες διαθέτουμε λίγες πληροφορίες. Το κάστρο του Αγίου Γεωργίου της Λειβαθώς στην Κεφαλονιά κτίστηκε πιθανόν αυτήν την εποχή σε θέση που δεσπόζει της εισόδου του κόλπου Λειβάδι, ιδανικού σημείου για τη στάθμευση στόλου. Πιθανολογείται επίσης ότι και άλλα κάστρα της Κεφαλονιάς στην Παλική, στην Κρανιά, στην Έρισσο και στη Σάμη εξυπηρετούσαν ανάλογες ανάγκες¹³⁶. Με μόνιμη εγκατάσταση στρατιωτικής μονάδας θα μπορούσε να συσχετιστεί η βασιλική στον Άγιο Νικόλαο στο Νησί της Ζακύνθου, (ΒΑ του νησιού, τέλη 7ου-αρχές 8ου αι.), που χρησίμευε ως επίνειο των Βολιμών¹³⁷. Με τη λειτουργία λιμενικών σταθμών συνδέονται, επίσης, οι βασιλικές που έχουν εντοπιστεί σε παράκτιες τοποθεσίες στο Νυδρί της Λευκάδας, στο Μελινάδο Ζακύνθου, στους Παξούς (Αγία Μαρίνα και Άγιος Στέφανος στην Οζιά, Άγιοι Ανάργυροι στον Γάιο, Άγιος Νικόλαος και Παναγία στις φερόνυμες νησίδες) και σε μικρότερα νησάκια (Πρασούδι Ηγουμενίτσας)¹³⁸. Αντίστοιχες θέσεις, που συνδέονται με τα θαλάσσια δίκτυα, αποτελούν τα σημεία στα οποία ανεγερθήκαν η τρίκλιτη βασιλική που δεσπόζει στο λιμάνι του Φισκάργου (Κεφαλονιά) –με δυο πύργους διώροφους στο δυτικό της τμήμα–, καθώς και η πεντάκλιτη βασιλική στο λιμάνι της Σάμης¹³⁹.

Οι ναυτικές δυνάμεις του θέματος Κεφαλληνίας πάντως, ίσως μικρές σε αριθμό ή όχι αρκούντως έμπειρες, δεν ήταν ικανές να απαντήσουν στις επιθέσεις των Αράβων με σκοπό τον ανεφοδιασμό και τη λεία, όπως δείχνει η επιδρομή στον Αμβρακικό (827-829), που μνημονεύεται στον Βίο του αγίου Βαρβάρου¹⁴⁰. Το θέμα Κεφαλληνίας, έως την παροδική παράδοση των Συρακουσών στους Άραβες (878), συμμετείχε στις αλληπάλληλες εκστρατείες με σκοπό την υπεράσπιση της Σικελίας με επικεφαλής τον Αλέξιο Μωσηλέ το 838, ή με δυνάμεις από το θέμα Χαρσιανόν το 845, ή σε ναυτικές επιχειρήσεις υπό τον Λέοντα Κρητικό το 858 και υπό τον στρατηγό Σικελίας Κωνσταντίνο Κοντομύτη (859), επίσης σε εκστρατείες στη νότια Ιταλία υπό τον Νικήτα Ωρούφα το 869, και στη Σικελία, το ίδιο έτος, και το 876, υπό τον Γρηγόριο, ενώ η αποστολή του Ωρούφα είχε συμβάλει στην εκκαθάριση της Αδριατικής και των Δαλματικών ακτών από τους Άραβες¹⁴¹. Οι νίκες στόλου υπό τον *δρουγγάριον τοῦ πλωϊμου*, Νάσαρ, που είχε σταθμεύσει στη Μεθώνη, σημείο με οργανωμένες υποδομές ανεφοδιασμού και στη συνέχεια, ο κατάπλους του στόλου του στη

136. Veikou 2012, 57· Ασωνίτης 2018, 25, 39, εικ. 5.

137. Στουφή-Πουλημένου 1987-1988· Λεοντσίνη 2015, 528.

138. Λεοντσίνη 2015, 528· Ασωνίτης 2018, 27.

139. Soustal και Koder 1981, 234, 254· Λεοντσίνη 2015, 528.

140. Ζακυθηνός 1960· Χρυσός 1997, 185· Veikou 2012, 44.

141. Βλυσίδου 2008, 277, 318 325, 337, 340· Λεοντσίνη 2015, 528-529.

Σικελία και τη νότια Ιταλία, συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάκτηση του ελέγχου του θαλάσσιου χώρου της Αδριατικής και του Ιονίου Πελάγους, απομακρύνοντας αραβικά πλοία από την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (880). Τα πλοία που κατέλαβε ο βυζαντινός στόλος του Νάσαρ σε αυτήν την περιοχή μετέφεραν πολύτιμα αγαθά και μεγάλες ποσότητες ελαιόλαδου από την περιοχή της Τυνησίας. Τα αγαθά αυτά μεταφέρθηκαν ως «λεία» στην Κωνσταντινούπολη. Το επεισόδιο συνιστά μια ιδιαίτερη συγκυρία προσαρμογής των δικτύων του «υπέρ-τοπικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων» στη δυναμική των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων¹⁴².

Σημαντική παράμετρος των μετακινήσεων στη Μεσόγειο Θάλασσα ήταν η παρουσία αραβικών στόλων στην Αδριατική Θάλασσα και το Ιόνιο Πέλαγος, όπως δείχνει η αιχμαλωσία του αγίου Ηλία του Νέου (823-903) από τους Άραβες (και η μεταφορά του μαζί με 220 ακόμη αιχμαλώτους από την Ιταλία στην Αφρική, το 835), και στη συνέχεια, η «περιπλάνησή» του στην Κέρκυρα, την Ερεικούσσα και τη Λευκάδα, ενδιάμεσους σταθμούς προς την ηπειρωτική Ελλάδα (Πάτρα, Ναύπακτο, Θεσσαλονίκη), με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη, όπου τελικά έφθασε μόνο ο συνοδός του¹⁴³. Στον Βίο του σημειώνεται επίσης ότι *ὁ τὰ δεύτερα τοῦ στρατηλάτου φέρων* του θέματος Σικελίας βρισκόταν στο Βουθρωτό, μια φυσικά οχυρή τοποθεσία (3 χλμ. εσωτερικά του Πορθμού της Κέρκυρας, επαρχία Παλαιάς Ηπείρου, ΝΔ Αλβανία,). Επαφές με τη νότια Ιταλία (Απουλία) πιστοποιεί επίσης η κεραμική που έχει βρεθεί στην πεδιάδα της Βρίνας (νότια του ὄρμου του Βουθρωτού)¹⁴⁴. Η συστηματική έρευνα, που επιτελείται στον χώρο, έχει φέρει στο φως σφραγίδες, όπως αυτή του στρατηγού Σικελίας, που έχει βρεθεί με νομίσματα του 9ου αιώνα καθώς και κεραμική (τοπικά σκεύη όσο και εισηγμένους σφαιρικούς αμφορείς)¹⁴⁵, και θα μπορούσε να αποδοθεί στην οργάνωση της επιμελητείας των στόλων που ναυλοχούσαν στην περιοχή. Δίκτυα κινητικότητας μεταξύ του Ιονίου Πελάγους και της ενδοχώρας της Πελοποννήσου αποτυπώνουν επίσης οι σφραγίδες, που έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο και τις Δαλματικές ακτές και ανήκαν σε αξιωματούχους του θέματος Κεφαλληνίας. Η σφραγίδα τουρμάρχη Κεφαλληνίας, που έχει βρεθεί στην αρχαία Μεσσήνη (Μεσσηνία, β' μισό 9ου αι.), έχει μάλιστα συνδεθεί με την εκστρατεία του Νάσαρ στην Σικελία, την Αδριατική και τις ενδιάμεσες σταθμεύσεις του στη Μεθώνη¹⁴⁶. Σταθερές συνδέσεις ανάμεσα στην Πελοπόννησο και το Ιόνιο Πέλαγος υποδεικνύει και ο εντοπισμός σφραγίδων του 9ου αιώνα στο Άργος (πρωτοσπαθάριος και

142. Βλυσίδου 2008, 312, 314-316, 322-323.

143. *Βίος αγίου Ηλία Νέου*, §26-28, 39-42, §38, 56, §68-69, 108-110· Τσουγκαράκης 1998, 219-222· McCormick 2001, 229-230 πίν. 8.7, 244-248 πίν. 9.2, 457 πίν. 15.3, 533.

144. Haldon 2012, 105· Vroom 2019, 5-6.

145. Papadopoulou 2012, αρ. 3, 137-140· Vroom 2012, 289-296, 416· McCormick 2001 533-534, 965.

146. Nesbitt και Oikonomides 1994, 1-2· Penna 2012, 151-152· Anagnostakis 2021· Papadopoulou 2021, 228, πίν. 9.2 αρ. 20.

στρατηγός), στην Κόρινθο (άρχων Δαλματίας, κομμερκιάριος Ελλάδος, Πελοποννήσου και Κεφαλληνίας) και σφραγίδες στρατηγού Κεφαλληνίας και σπαθαρίου και άρχοντα Δαλματίας στην πόλη Ζαντάρ (Ζάρα της Δαλματίας, στην Κροατία)¹⁴⁷. Η Κεφαλληνία, στο δυτικό άκρο της θαλάσσιας διαδρομής προς την Ιταλία, ή ακόμη η Κέρκυρα, που επίσης έχει θεωρηθεί έδρα του θέματος, αποτελούν πιθανές τοποθεσίες του δικτύου δικαιοδοσιών του *κομμερκιάριου* της Δύσεως, όπως αναφέρεται σε μεταγενέστερες σφραγίδες¹⁴⁸.

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται ότι τα θαλάσσια δίκτυα στο Ιόνιο Πέλαγος είχαν δυναμικό χαρακτήρα που διαμορφώθηκε με βασικό μοχλό την οργάνωση της τοπικής θεματικής και δημοσιονομικής διοίκησης. Λειτουργούσαν, όμως, πάντοτε σε συνδυασμό με την υποστήριξη των αντίστοιχων μηχανισμών της πλησιέστερης ενδοχώρας και κυρίως με την αρωγή των ναυτικών δυνάμεων του Αιγαίου Πελάγους.

Συμπεράσματα

Τα δίκτυα και οι τόποι συνδέσεων στο Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος, που σκιαγραφούν οι γραπτές πηγές και πιστοποιούν τα υλικά τεκμήρια, υποδεικνύουν τη σημασία των νησιών και ορισμένων παράλιων θέσεων για τις ανταλλαγές, τις μετακινήσεις και το εμπόριο, που ήταν σημαντικοί πυλώνες για τη βυζαντινή οικονομία και άμυνα. Τα θαλάσσια δρομολόγια ανεφοδιασμού και οι ρότες των πολεμικών πλοίων δείχνουν τη συγκρότηση μικρών τοπικών και ευρύτερων περιφερειακών δικτύων, που προσαρμόστηκαν στις δύσκολες συνθήκες των μέσων του 7ου αιώνα και ταυτόχρονα λειτούργησαν αναζωογονητικά για τις σχέσεις κέντρου και περιφέρειας τον 8ο αιώνα, δημιουργώντας ένα στέρεο υπόβαθρο με κόμβους και διασυνδέσεις για τη μετέπειτα καθιέρωση σταθερών προσβάσεων, που επέτρεψαν την κυκλοφορία των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων στη Μεσόγειο Θάλασσα τον 9ο αιώνα. Οι αναδιαρθρώσεις της δημοσιονομικής πολιτικής, που επιχειρήθηκαν από την κεντρική διοίκηση, η ανασύνταξη των ναυτικών σωμάτων με επίκεντρο το Αιγαίο και το Ιόνιο Πέλαγος, η αμυντική ενίσχυση των νησιωτικών θέσεων και η επίβλεψη του πρωτογενούς τομέα, της βιοτεχνικής παραγωγής και των εμπορικών δραστηριοτήτων ήταν αναμφίβολα αποδοτικές στρατηγικές που είχαν θετικό αντίκτυπο στις μικρές κοινωνίες των νησιών και συνέβαλαν στην ανάδειξη της Κωνσταντινούπολης σε ένα ισχυρό πολιτικό και οικονομικό κέντρο της εποχής.

147. Yannopoulos 1984· Penna 2012, 151-152· Papadopoulou 2021, 227, πίν. 9.2, αρ. 20, 22.

148. McCormick 2001, 535 σημ. 44· Penna 2012, 150.

Σε αυτή τη μεγάλη εικόνα επιχειρήθηκε να προβληθούν ορισμένες πλευρές του πολυσύνθετου χαρακτήρα, που είχαν αυτές οι συνιστώσες της κεντρικής πολιτικής, και να αποτυπωθεί η συμβολή τους στη συγκρότηση των ναυτικών δικτύων. Οι προοπτικές της ανάλυσης του συνόλου του υλικού που έχει έως τώρα δημοσιευτεί αλλά και εκείνου που συνεχώς έρχεται στο φως, είναι ακόμη πολλές, καθώς τα νέα ευρήματα και οι προσεγγίσεις τους εμπλουτίζουν συνεχώς την έρευνα, που αναμένεται να αναδείξει και άλλες πλευρές της τοπικής δυναμικής σε σχέση με τη βυζαντινή πρωτεύουσα κατά την κρίσιμη περίοδο της μετάβασης από την Ύστερη Αρχαιότητα στον πρώιμο βυζαντινό μεσαίωνα.

Πηγές

- Βίος αγίου Ηλία Νέου*: έκδ. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant'Elia il Giovane*, Testo inedito con traduzione italiana, *Vite dei Santi siciliani III*, Istituto siciliano di Studi bizantini e neoellenici, Testi 7. Palermo 1962.
- Βίος Βασιλείου*: έκδ. I. Ševčenko, *Chronographiae quae Theophaniscontinuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, recensuit Anglice vertit indicibus instruxit. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 42. Berlin - New York 2011.
- Doctrina Jacobi nuper baptizati*: έκδ. και μτφρ. V. Déroche, στο G. Dagron, V. Déroche, “Juifs et chrétiens dans l’Orient du VIIe siècle”. *TravMém* 11, 1991, 47–229.
- Θαύματα αγίου Δημητρίου*: έκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*. I. *Le Texte*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique. 1979.
- Θεοφάνης, Χρονογραφία*: έκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*. T. 1, Leipzig 1883 (ανατ. New York 1980).
- Liber Pontificalis*: έκδ. L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis*, Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome. T. 1, Paris 1886 (ανατ. 1955).
- Η κατά τῆς νήσου Κρήτης γενομένη ἐκστρατεία καὶ ἐξόπλισις τῶν τε πλοῦμων καὶ καβαλλαρικῶν ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν Πορφυρογεννήτων ἐν Χριστῶ πιστῶν βασιλέων εἰς ἰνδικτίονα ζ’*: έκδ. Dagron, G. (éd., trad. et notes), B. Flusin, D. Feissel και C. Zuckerman (chapitres II, 42, 44-45 et 51 éd., trad. et notes), Stavrou, M. (avec la collaboration de), *Constantin VII Porphyrogénète: Le livre des cérémonies*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 52/3. T. 3, Livre II, Paris 2020, 317.40-341.349.
- Ζακυθηνός, Δ. Α. 1960. «Άγιος Βάρβαρος». Στο *Εἰς μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960*, 438-453. Αθήνα: Τυπογραφεῖον Μηνά Μυρτίδη.

Βιβλιογραφία

- Αβραμέα, Α. 2006. «Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4ος-15ος αιώνας)». Στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γενική εποπτεία, Α.Ε. Λαΐου. Τ. 1, 125-167. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Ανδριανάκης, Μ. 2012. «Η πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων». Στο *Η οχρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου*, επιμέλεια Α. Καββαδία και Π. Δαμούλος, 75-90. Χίος.
- Ασωνίτης, Σ.Ν. 2018. «Τα Ιόνια νησιά κατά τον Μεσαίωνα». Στο Π. Α. Βοκοτόπουλος, Π. Δημητρακοπούλου, Δ. Ρηγάκου, Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος και Ι. Π. Χουλιάρης, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Ιόνια Νησιά*, 19-42. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης.
- Βασιλάκης, Ν. 2020. «Αρχαία Χερσόνησος: Εμπορικό κέντρο και σταθμός θαλάσσιων δρόμων από την ρωμαϊκή περίοδο έως την εγκατάλειψη της πόλης». Στο *Η Ελεύθερα, η Κρήτη και ο έξω κόσμος*, επιμέλεια Ν. Σταμπολίδης και Μ. Γιαννοπούλου, 421-430. Αθήνα - Ρέθυμνο.
- Βασιλείου-Seibt, Α.-Κ. 2007. «Νέα στοιχεία για τη βυζαντινή Νικόπολη βάσει σφραγιστικών δεδομένων». Στο *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, επιμέλεια Ι. Ζάχος. Τ.1, 587-593. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.
- Βάσση, Ο. 2010. «Απόκρυψη «Θησαυρού» στη Χίο στα μέσα του 7ου αι.». Στο *ΟΒΟΛΟΣ 9. Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, Πρακτικά Συνεδρίου της Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006*. Τ. 2. *Μέσοι-Νεώτεροι Χρόνοι*, επιμέλεια Π. Τσέλεκας, 61-75. Αθήνα: Έκδοση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου.
- Βλυσίδου, Β. 2008. «Η υποχώρηση από τη Σικελία και η κυριαρχία της Ν. Ιταλίας: 756-976». Στο Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη. Τ. Λουγγής, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*. *Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: Σύνοψη και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, 263-392. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Γερολυμάτου, Μ. 2001. «Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες». Στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμέλεια Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 347-364. Διεθνή Συμπόσια 9. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Γερούση, Ε. 2010. «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα Θήρας. Μία πρώτη προσέγγιση». *ΔΧΑΕ* 31, Περίοδος Δ': 17-31.
- Γιαννόπουλος, Π. Α. 2006. «Οι αραβικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης». Στο *Constantinopla. 550 años de su caída/Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την Άλωση*, επιμέλεια Ε. Motos Guirao, και Μ. Morfakidis Filactós, 99-110. Centre of Byzantine, Modern Greek and Cypriot Studies. Τ. 1. Granada [Π. Α. Γιαννόπουλος, 2016. *Βυζαντινοί και Άραβες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο*, αρ. 5, 89-106. Αθήνα].

- Γκουτζιουκώστας, Α. Ε και Ξ. Μονίαρος, 2009α. «Η διάρκεια λειτουργίας της *quaestura exercitus*». Στο Γκουτζιουκώστας και Μονίαρος 2009β, 213-232.
- . 2009β. *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α' (527-565): Η περίπτωση της quaestura Iustiniana exercitus*, Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 22. Θεσσαλονίκη.
- Horden, P. και N. Purcell. 2004. *Μεσόγειος: Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος*, μτφρ. Ντ. Σαμπεθάι. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Καραμαπατσός, Β. 2006. «Η νομισματική παρουσία στην Κάρπαθο από την υστερορωμαϊκή μέχρι την ύστερη βυζαντινή περίοδο». Στο *ΟΒΟΛΟΣ 8. Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαιά: Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία. Αρχαίοι, βυζαντινοί, νεότεροι χρόνοι, Πρακτικά Συνεδρίου της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Κως 30 Μαΐου-2 Ιουνίου 2003*, 283-296. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Κόλλιας, Η. 2000. «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης». Στο *Ρόδος 2400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Τ.2, 299-308. Αθήνα.
- Κολτσιδα-Μακρή, Ι. 2011. «Μολυβδόβουλλα από ανασκαφές και γενικότερα γνωστής προέλευσης στον Ελλαδικό χώρο». Στο *Ηπειρόνδε, Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography, Ioannina, 1-3 October 2009*, επιμέλεια Ch. Stavrakos και Β. Papadopoulou, 237-255. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Koder, J. 2005. *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μτφρ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος. Θεσσαλονίκη.
- Κουμούση, Α. και Μ. Θεοδοροπούλου, 2015. *Ζαχλωρίτικα Αιγιαλείας: Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*. Πάτρα.
- Κουτελλάς, Μ. 2014. «Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος. Οικισμοί-Βασιλικές-Λουτρά-Τάφου». *Καλυμνιακά Χρονικά* 20:113-153.
- Κύρου, Α.Κ. 2021. *Στο σταυροδρόμι του Αργολικού*. Τ. 2 Αθήνα: Εκδόσεις Λειμών.
- Λαΐου, Α.Ε. 2006. «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα». Στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γενική εποπτεία, Α.Ε. Λαΐου. Τ.2, 471-559. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- . 2006. «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας». Στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γενική εποπτεία, Α.Ε. Λαΐου. Τ. 3, 361-389. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λεβενιώτης, Γ.Α. 2017. *Η Άβυδος του Ελλησπόντου και η περιοχή της*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Λεοντίνη, Μ. 2006. *Κωνσταντίνος Δ' (668-685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας*, Μονογραφίες 7. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- . 2008. «Οι δυσκολίες διατήρησης της Δύσης: 602-756». Στο Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λε-

- οντσίνη, Τ. Λουγγής, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.). Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: Σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, 161-261. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- . 2015. «Οι βυζαντινοί στόλοι στα νερά του Ιονίου Πελάγους, 6ος-12ος αιώνας». Στο *1' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014*, επιμέλεια Θ. Πυλαρινός και Π. Τζιβάρα. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β': 523-540.
- Λιβιεράτος, Ε. 2008. «Η χωρική «γραφη» της γης με αριθμούς». *Πολυμήχανο* 22: 15-17.
- Μαραγκού, Λ. 2005. Αμοργός ΙΙ. *Οι αρχαίοι πύργοι*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 239. Αθήνα.
- Μαρή, Μ. 2010. «Διερεύνηση του βυζαντινού τείχους στην Κάτω Μερά Ιεράπετρας». Στο *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 1. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008, επιμέλεια Μ. Ανδριανάκης, και Ι. Τζαχίλη, 200-210. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Μαστροχρήστος, Ν. 2020. «Επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές της Ρόδου. Προσθήκη». *Γραμματείον* 9: 29-31.
- Μονίαρος, Ξ. Μ. 2009. Η μεταφορά της *annonna militaris* στο πλαίσιο της *quaestura exercitus*. Στο Γκουτζικώστας και Μονίαρος 2009β, 145-158.
- Μπρούσκαρη, Ε. και Σ. Ντιντιούμη. 2006. «Υστερορωμαϊκή και βυζαντινή Κω. Η συμβολή των νομισμάτων (4ος-12ος αι.)». Στο *ΟΒΟΛΟΣ 8. Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία: Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία. Αρχαίοι, βυζαντινοί, νεότεροι χρόνοι, Πρακτικά Συνεδρίου της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Κω 30 Μαΐου-2 Ιουνίου 2003*. 297-324. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.
- Νικολάου, Γ. 2010. «Συμβολή στη νομισματική κυκλοφορία των νησιών του Αιγαίου κατά τον 7ο αι. Ο «θησαυρός» Χίος, 1998». Στο *ΟΒΟΛΟΣ 9. Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, Πρακτικά Συνεδρίου της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης, Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006. Τ. 2. Μέσοι-Νεώτεροι Χρόνοι*, επιμέλεια Π. Τσέλεκας, 77-93. Αθήνα: Έκδοση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 2010.
- Didiomi, S. 2011. “Νεότερα ευρήματα για την πρωτοβυζαντινή Κω από τις σωστικές ανασκαφές στο νησί”. Στο *Archeologia protobizantina a Kos. La basilica di S. Gabriele*, επιμέλεια Ι. Baldini και Μ. Livadiotti, 87-115. Dipartimento di Archeologia Studi e Scavi nuova serie 28. Bologna: Alma Mater Studiorum - Università di Bologna.
- Ντιντιούμη, Σ. 2019. *Πρωτοβυζαντινή κεραμική από το νησί της Κω: Αμφορείς και κοινή κεραμική (4ος-8ος αιώνας)*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη.
- Οικονομίδης, Ν. 2006. «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία». Στο *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα, γενική εποπτεία, Α.Ε. Λαΐου*. Τ. 3, 141-252. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Παπαβασιλείου, Ε. και Σ. Ντιντιούμη. 2017. «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και παραγωγή προϊόντων στα

- Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, επιμέλεια Π. Τριανταφυλλίδης. Τ. 3, 43-60. Μυτιλήνη: ΥΠ.ΠΟ.Α, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου και Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.
- Παπαδημητρίου, Μ. 2011. «Η οχρωματική θέση στον Άγιο Γεώργιο Κολοκυθιάς Κυθήρων». *Διεθνές Συνέδριο Οχρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο 5ος-15ος αιώνας*. 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών, Περιλήψεις <<http://defensivearchitecture.blogspot.com/2011/11/v-behaviorurldefaultvml0.html>>.
- Παπανικολάου, Π. 2014. «Αποτυπώσεις της εξουσίας. Εικονογραφία και προσωπογραφία επάρχων σε ενσφράγιστους πρωτοβυζαντινούς αμφορείς». Στο σοφία άδολος. *Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου*, επιμέλεια Π. Τριανταφυλλίδης, 171-188. Ρόδος Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.Α και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Πέννα, Β. 2001. «Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες». Στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμέλεια Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 399-410. Διεθνή Συμπόσια 9. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2001. «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): Μία πρώτη προσέγγιση». Στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, επιμέλεια Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 231-266. Διεθνή Συμπόσια 9. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- . 2011. «Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: Από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα». Στο *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, επιμέλεια Ε. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Μ. Ανδριανάκης. Τ. 1, 381-447. Χανιά.
- . 2013. «Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος». Στο *Άγιος Γεώργιος στο Βουνό, Κύθηρα. Τ. 3: Τα ευρήματα. Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος*, επιστημονική επιμέλεια Γ. Σακελλαράκης, 25-266. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 282. Αθήνα.
- . 2014. «Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: Η μαρτυρία της κεραμικής». Στο *Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Πρακτικά ημερίδας στην μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος, 19 Νοεμβρίου 2011*, επιμέλεια Ν. Ζάρρας και Μ. Στεφανάκης, 127-152. Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πούλου, Ν. 2020. «Η Ελεύθερα και η Κρήτη στα θαλάσσια δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την Βυζαντινή περίοδο». Στο *Η Ελεύθερα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου*, επιμέλεια Ν. Χρ. Σταμπολίδης και Μ. Γιαννοπούλου, 225-233. Αθήνα - Ρέθυμνο.
- Σδρόλια, Στ. 2013. *Το Κάστρο της Μελιβοίας Βελίκα Αγιάς*. Λάρισα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού - 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Σταυράκος, Χ. 2007. «Η πόλη της Ναυπάκτου ως πρωτεύουσα του θέματος Νικοπόλεως». Στο *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, επιστημονική επιμέλεια Ι. Ζάχος, 571-581. Πρέβεζα: Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.

- Στουφή-Πουλημένου, Ι. 1987-1988. «Ο Άγιος Νικόλαος στο Νησί στη Ζάκυνθο: Μια άγνωστη παλαιοχριστιανική βασιλική». *ΔΧΑΕ*, Περίοδος Δ': 267-276.
- Συθιακάκη, Β., Ε. Κανάκη και Χ. Μπιλμέζη. 2015. «Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου: Μια διαφορετική προσέγγιση με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 3ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, επιμέλεια Π. Καραναστάση, Α. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη. Τ. 1, 395-410. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης - Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- Συθιακάκη, Β. και Μ. Μαρή. 2019. «Συνέχειες, ασυνέχειες και μεταβολές στην κατοίκηση των πόλεων της κεντρικής Κρήτης κατά την περίοδο μετάβασης από την Ύστερη Αρχαιότητα στους Μέσους Βυζαντινούς χρόνους. Τα τεκμήρια της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας». Στο *12ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016. <<http://www.12iccs.proceedings.gr>>.
- Τουράτσογλου, Ι. 1999. «Έν ὀστράκῳ θαλασσίῳ... Ο «Θησαυρός» Αρκεσίνης Αμοργού. Στο *Φως Κυκλαδικόν. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Ν. Ζαφειρόπουλου*, επιμέλεια Ν. Χρ. Σταμπολίδης, 348-359. Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Τριανταφυλλίδης, Π. 2006. «Ιστορικά και αρχαιολογικά Αγαθονησίου». *ΑΑΑ* 39: 175-191.
- Τσουγκαράκης, Δ. 1998. «Η βυζαντινή Κορυφώ: Κάστρον ή πόλις;». Στο *Κέρκυρα μια μεσογειακή σύνθεση: Νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, επιμέλεια Α. Δ. Νικηφόρου, 215-228. Κέρκυρα.
- Χρυσός, Ε. 2011. «Το Ιόνιο Πέλαγος, γέφυρα Ανατολής και Δύσης». Στο *Αχαΐα και Νότιος Ιταλία. Επικοινωνία, ανταλλαγές και σχέσεις από την Αρχαιότητα ως σήμερα. Πρακτικά Συνεδρίου Αίγιο, 6-9 Ιουλίου 2006*, επιμέλεια Λ. Δρούλια, Α.Δ. Ριζάκης και Κ.Ε. Λεπενιώτη, 48-57. Αθήνα.
- . 2014. «Οι Παξοί κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο», *Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοί 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, επιμέλεια Α. Δ. Νικηφόρου. Τ. 2, 489-496. Παξοί.
- Ahrweiler, H. 1966. *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque byzantine. Études 5, Paris.
- Anagnostakis, I. 2021. "Methoni in Peloponnesos: A Naval Base without Harbour? In Search of the Byzantine Port in Historical Sources". Στο *Seasides of Byzantium: Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, επιμέλεια J. Preiser-Kapeller, F. Daim και T.G. Kolias, 35-51. Byzanz zwischen Orient und Okzident 21. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Akyürek, T.E. 2016. "Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity". Στο *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 24-27 June, 2013*, επιμέλεια P. Magdalino και N. Necipoğlu, με τη συνδρομή I. Jevtić, 465-487. Κοç, University Research Center for Anatolian Civilizations 2. Istanbul: Κοç University Press.
- Baldini, I., S. Cosentino, E. Lippolis, G. Marsili και E. Sgarzi. 2012. "Gortina, Mitropolis e il suo episcopato nel VII e nell'VIII secolo". *ASAtene* 90: 239-308.

- Baldini, I. 2015. “La città Cristiana”. Στο *Archeologia protobizantina a Kos: La città e il complesso episcopale*, επιμέλεια I. Baldini και M. Livadiotti, 12-27. Bologna: Bonona University Press.
- Ballance, M., J. Boardman, S. Corbett και S. Hood. 1989. Excavations in Chios, 1952-1955. *Byzantine Emporio*, BSA Suppl. 20. London.
- Bass, G.F. και F.H. van Doorninck. 1982. *Yassi Ada I. A Seventh Century Byzantine Shipwreck*. Texas: Texas A&M University Press.
- Brandes, W. 2002. *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 25, Frankfurt a.M.
- Chatzilazarou, D. 2018. “An Aegean Coastal Settlement at the ‘End of Late Antiquity’: The Case of Schinoussa near Naxos”. Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμέλεια J. Crow και D. Hill, 195-222. Athens: Norwegian Institute of Athens.
- Cheyne, J.-Cl. 2016. “Quelques nouveaux sceaux de commerciaires”. Στο *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 24-27 June, 2013*, επιμέλεια P. Magdalino και N. Necipoğlu, με τη συνδρομή I. Jevtić, 25-54. Koç University Research Center for Anatolian Civilizations, 2. Istanbul: Koç University Press.
- Christides, V. 2011. “The Second Arab Siege of Constantinople (717-718?): Logistics and Naval Power”. Στο *Bibel, Byzanz und christlicher Orient: Festschrift für Stephen Gerö zum 65. Geburtstag*, επιμέλεια D.F. Bumažnov, E. Grypeou, T.B. Sailors και Al. Toepel, 511-532. Orientalia Lovaniensia Analecta. Leuven: Peeters.
- . 2009. “The Maritime Arab-Byzantine Frontier in the Southern Aegean (ca. 824/6-961): Cythera, Naxos, Paros, Elaphonesos, Dia”. Στο *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου, Ιστορία*. Τ. 3, 631-652. Κύθηρα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών.
- Cosentino, S. 2013α. “A Longer Antiquity? Cyprus, Insularity and the Economic Transition”. *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes* 43: 93-102.
- . 2013β. “Mentality, Technology and Commerce: Shipping amongst the Mediterranean Islands in Late Antiquity and Beyond”. Στο *The Insular System of the Early Byzantine Mediterranean. Archaeology and History*, επιμέλεια D. Michaelides, Ph. Pergola και E. Zanini, 68-69. BAR S2523. Oxford: Archaeopress.
- . 2015α. “Episcopato e società a Kos tra IV e VIII secolo”. Στο *Archeologia protobizantina a Kos: La città e il complesso episcopale*, επιμέλεια I. Baldini και M. Livadiotti, 105-116. Bologna: Bonona University Press.
- . 2015β. “La documentazione epigrafica”. Στο *Archeologia protobizantina a Kos: La città e il complesso episcopale*, επιμέλεια I. Baldini και M. Livadiotti, 240-245. Bologna: Bonona University Press.
- . 2017. “The ‘Empire That Would Not Die’ looks West”. Στο *John Haldon's, The Empire That Would Not Die: A Symposium*, επιμέλεια M. Tedesco. *The Journal of European Economic History* 46(2): 151-163.

- . 2020. “The Structural Features of Ravenna’s Socioeconomic History in Late Antiquity”. Στο *Ravenna and the Traditions of Late Antique and Early Byzantine Craftsmanship. Labour, Culture, and the Economy*, επιμέλεια S. Cosentino, 59-82. Berlin - Boston: De Gruyter.
- . 2021. “Politics and Society”. Στο *A Companion to Byzantine Italy*, επιμέλεια S. Cosentino, 29-67. Brill's Companions to the Byzantine World 8. Millennium Studies 85. Leiden - Boston: Brill.
- . 2022. “Pillars of Empire. The Economic Role of the Large Islands of the Mediterranean from Late Antiquity to the Early Middle Ages”. *DOP* 76: 245-280.
- Dafi, E. 2005. *Thera and the Southern Aegean from Late Antiquity to Early Byzantium: Pottery, Production and Sea-routes*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham.
- Deligiannakis, G. 2016. *The Dodecanese and East Aegean Islands in Late Antiquity: AD. 300-700*. Oxford: Oxford University Press.
- Demesticha, St. 2003. “Amphora Production on Cyprus during the Late Roman Period”. Στο *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμεικής της Μεσογείου*, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999, επιμέλεια X. Μπακιρτζής, 469-476. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Diamanti, Ch. 2010. “Stamped Late Roman/Proto-Byzantine Amphoras from Alasarna of Kos”. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41: 1-8.
- . 2012. “Byzantine Emperors on Stamped Late Roman/Early Byzantine Amphoras”. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 42: 1-5.
- . 2016. “The Late Roman Amphora Workshops of Paros Island in the Aegean Sea - Recent Results”. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 44: 691-698.
- Dunn, A. 2004. “A Byzantine Fiscal Official’s Seal from Knossos. Excavations and the Archaeology of Dark-Age Cities”. Στο *Creta Romana e Protobyzantina, Atti del Convegno Internazionale, Iraklion 23-30 Settembre 2000*, επιμέλεια A. Di Vita. T. 3.1, 139-146. Padova.
- . 2006. “The Rise and Fall of Towns, Loci of Maritime Traffic, and Silk Production: The Problem of Thisvi-Kastorion”. Στο *Byzantine Style Religion and Civilization In Honour of Sir Steven Runciman*, επιμέλεια E. M. Jeffreys, 38-71. Cambridge.
- Gallimor, S.C. 2011. *An Island Economy: Ierapetra and Crete in the Roman Empire*. Διδακτορική διατριβή, Ann Arbor.
- Gerousi, E. 2012. “Two 9th-Century Lead Seals from the Area of the Byzantine Quarter at Pythagoreion, Samos”. *Studies in Byzantine Sigillography* 11: 117-124.
- Gilboa, A., Y. Shalev, G. Lehmann, H. Mommsen, B. Erickson, E. Nodarou, και D. Ben-Shlomo. 2017. “Cretan Pottery in the Levant in the Fifth and Fourth Centuries B.C.E. and its Historical Implications”. *American Journal of Archaeology* 121(4): 559-593.

- Ginalis, A. 2011. “The Northern Sporades from Late Antiquity to the End of Medieval Times. An Important Junction of the Aegean Trading Routes”. *Graeco-Arabica* 11: 279-294.
- Ginalis, A., D. Heher, A. Külzer, J. Preiser-Kapeller και G. Simeonov. 2019. “Harbours and Landing Places on the Balkan Coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th centuries)”. Στο *European Harbour Data Repository*, επιμέλεια L. Werther, H. Müller και M. Foucher. T. 4, Jena. <DOI: <https://doi.org/10.22032/dbt.38384>>.
- Gordon, J.M. και W.R. Caraher. 2020. “From the Land of the Paphian Aphrodite to the Busy Christian Countryside: Globalization, Empire, and Insularity in Early and Late Roman Cyprus”. Στο *Mediterranean Archaeologies of Insularity in an Age of Globalization*, επιμέλεια A. Kouremenos και J.M. Gordon, 237-274. Oxford: Oxbow Books.
- Grieco, A. 1993. “La production du vin et de l’huile en Méditerranée”. Στο *La production du vin et de l’huile en Mediterranee / Oil and Wine Production in the Mediterranean Area*, Symp. Intern, Aix en Provence 1991, επιμέλεια M.-C. Amouretti και J.P. Brun, 297-306. BCH (Suppl.) XXVI, Paris: École française d’Athènes.
- Haldon, J.F. 1997. *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge - New York: Cambridge University Press.
- . 2005. *The Palgrave Atlas of Byzantine History*. London: Palgrave Macmillan.
- . 2012. “Commerce and Exchange in the Seventh and Eighth Centuries: Regional Trade and the Movement of Goods”. Στο *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 24-27 June, 2013*, επιμέλεια P. Magdalino και N. Necipoğlu, με τη συνδρομή I. Jevtić, 99-122. Koç University Research Center for Anatolian Civilizations 2. Istanbul: Koç University Press.
- . 2016. *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640-740*. Cambridge, MA - London: Harvard University Press.
- Hayden, B.J. και M. Tsipopoulou. 2012. “The Priniatikos Pyrgos Project: Preliminary Report on the Rescue Excavation of 2005-2006”. *Hesperia* 81: 507-584.
- Hayes, J.W. 1992. *Excavations at Saraçhane in Constantinople: The Pottery*. Princeton.
- Heher, D., J. Preiser-Kapeller και Gr. Simeonov, 2017. “Vom Lokalen zum Globalen. Maritime Netzwerke des Austauschs, der Versorgung und Mobilität an den byzantinischen Balkanküsten und in der frühmittelalterlichen Welt”. Στο *Häfen im 1. Millennium AD: Standortbedingungen, Entwicklungsmodelle und ökonomische Vernetzung*, Plenartreffen im Rahmen des DFG-Schwerpunktprogramms 1630 »Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter« an der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 19.-21. Januar 2015, επιμέλεια S. Kalmring και L. Werther, 193-224. Römisch Germanisches Zentralmuseum 31. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Hautumm, W. 1981. *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit*. Fulda.

- Jankowiak, M. 2013. "The First Arab Siege of Constantinople". Στο *Constructing the Seventh Century*, επιμέλεια C. Zuckerman. *TravMém* 17: 237-320.
- Karagiorgou, O. 2001. "LR 2: A Container for the Military Annona on the Danubian Border?". Στο *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May 1999*, επιμέλεια S. Kingsley και M. Decker, 129-166. Oxford: Oxbow Books.
- Katsiotti, A. 2015. "Rhodes-Constantinople, 6th century to 1523 AD: A Two-way Traffic". Στο *Proceedings of the Symposium on City Ports from Aegean to the Black Sea. Medieval-Modern Networks, 22nd-29th August 2015*, επιμέλεια F. Karagianni και U. Kocabaş, 179-190. Istanbul: Ege Yayınları.
- Kingsley, S. και M. Decker. 2001. "An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity". Στο *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999*, επιμέλεια S. Kingsley και M. Decker, 1-27. Oxford: Oxbow Books.
- Kislinger, E. 2010. "Verkehrsroutenzur See im byzantinischen Raum". Στο *Handelsgüter und Verkehrswege: Aspekte der Warenversorgungimöstlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, Akten des internationalen Symposions Wien, 19.-22. Oktober 2005, επιμέλεια E. Kislinger, J. Koder και A. Külzer, 149-174. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 18. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Knodell, A.R., D. Athanasoulis, Ž. Tankosić, J.F. Cherry, T. Garonis, E. Levine, D. Nenova και H.Ç. Öztürk. 2020. "An Island Archaeology of Uninhabited Landscapes: Offshore Islets near Paros, Greece (the Small Cycladic Islands Project)". *The Journal of Island and Coastal Archaeology*. <DOI: 10.1080/15564894.2020.1807426>.
- Koder, J. και Fr. Hild. 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koltsida-Makre, I. 2006. "New Acquisitions of Byzantine Lead Seals in the Athens Numismatic Museum Collections". *Studies in Byzantine Sigillography* 9: 15-16.
- Kountoura-Galake, E. 2004. "The Cult of the Saints Nicholas of Lycia and the Birth of Byzantine Maritime Tradition". Στο *Οι Ηρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Νέοι Άγιοι, 8ος-16ος αιώνας*, επιμέλεια E. Κουντούρα-Γαλάκη, 91-106. Διεθνή Συμπόσια 15. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Laiou, A. E και C. Morrisson. 2007. *The Byzantine Economy*. Cambridge - New York: Cambridge University Press.
- Leidwanger, J. 2020. *Roman Seas. A Maritime Archaeology of Eastern Mediterranean Economies*, New York: Oxford University Press.
- Leontsini, M. 2009. "Regional Government and Social Strife in the Exarchate of Africa between the Persian Invasion and the Arab Conquest". Στο *East and West. Essays on Byzantine and Arab Worlds in the*

- Middle Ages*, επιμέλεια J.P. Monferrer-Sala, V. Christides και Th. Papadopoulos, 55-69. Gorgias Eastern Christian Studies 15, Piscataway, New Jersey: Gorgias Press.
- . 2017. “The Byzantine and Arab navies in the South Aegean and Crete: Shipping, Mobility and Transport (7th-9th c.)”. *Graeco-Arabica* 12: 171-233.
- Leontsini, M., E. Manolessou και A. Panopoulou. 2021. “Harbours and Anchorages in Corinthia and Argolis (North-Eastern Peloponnese) from the Early to the Middle Byzantine Period”. Στο *Seasides of Byzantium: Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, επιμέλεια J. Preiser-Kapeller, F. Daim και T.G. Kolias, 153-166. Byzanz zwischen Orient und Okzident 21. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Loseby, S.T. 2008. “The Mediterranean Economy”. Στο *The New Cambridge Medieval History, 1: c.500-c.700*, επιμέλεια P. Fouracre, 605-638. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lounghis, T. C. 2010. *Byzantium in the Eastern Mediterranean. Safeguarding East Roman identity (407-1204)*. Texts and Studies in the History of Cyprus 63. Nicosia: Cyprus Research Centre.
- Magdalino, P. 2016. “The Merchant of Constantinople”. Στο *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 24-27 June, 2013*, επιμέλεια P. Magdalino και N. Necipoğlu, με τη συνδρομή I. Jevtić, Koç University Research Center for Anatolian Civilizations, 2, 181-191. Istanbul: Koç University Press.
- . 2018. “The Historical Context of Settlement Change on Naxos in the Early Middle Ages”. Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμέλεια J. Crow και D. Hill, 19-28. Athens: Norwegian Institute of Athens.
- Malamut, E. 1988. *Les îles de l’empire byzantin: VIIIe-XIIIe siècles*. Byzantina Sorbonensia 8. T. 2, Paris: Publications de la Sorbonne.
- McCormick, M. 2001. *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Michailidou, M. 2013. “The City of Rhodes”. Στο *Heaven and Earth: Countryside in Byzantine Greece*, επιμέλεια J. Albani και E. Chalkia, 240-251. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports and Benaki Museum.
- Miles, G.C. 1964. “Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area”. *DOP* 18: 1-32.
- Montinaro, F. 2013. “Les premiers commerçants byzantins”. Στο *Constructing the Seventh Century*, επιμέλεια C. Zuckerman, *TravMém* 17: 351-538.
- Nesbitt, J. και N. Oikonomides. 1994. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Oikonomides, N. 1985. “Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century”. *DOP* 39: 33-53.
- . 1996. “The Medieval Via Egnatia”. Στο *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon

- Days in Crete, II: A Symposium Held in Rethymnon, 9-11 January 1994*, επιμέλεια Ε. Zachariadou, 9-16. Rethymnon: Crete University Press.
- Οραϊτ, Α. και Ch. Diamanti. 2014. “Imperial Stamps on Early Byzantine Amphoras. The Athenian Agora Examples”. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 43: 55-61.
- Papavassileiou, E., K. Sarantidis και I. Papanikolaou. 2014. “A Ceramic Workshop of the Early Byzantine Period on the Island of Lipsi in the Dodecanese (Greece): A Preliminary Approach”. Στο *LRCW 4, Acts of the Fourth International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Thessaloniki, 7-10 April 2011*, επιμέλεια Ν. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou και V. Kilikoglou, 159-167. BAR-IS 2616 (II). Oxford: Archaeopress.
- Papadopoulou, P. 2012. “Five Lead Seals from Byzantine Butrint (Albania)”. *Studies in Byzantine Sigillography* 11:143-152.
- . 2021. From One Coast to the Other and Beyond: Adriatic Connections through the Sigillographic Evidence”. Στο *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700-1453*, επιμέλεια Μ. Skoblar, 203-244. British School at Athens Studies in Greek Antiquity 2, Cambridge.
- Penna, V. 1995. “The Island of Orovi in the Argolid. Bishopric and Administrative Center”. *Studies in Byzantine Sigillography* 4: 163-173.
- . 2012. “Two Rare Byzantine Lead Seals: A Contribution to Iconographic and Administrative Matters”. *Studies in Byzantine Sigillography* 11: 143-152.
- . 2018. “Monetary Circulation in the Cyclades during the Dark Ages: An Updated Approach”. Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμέλεια J. Crow και D. Hill, 51-60. Athens: Norwegian Institute of Athens.
- Perna, R. 2012. *L'acropoli di Gortina. La tavola “A” della carta archeologica della città di Gortina*. Ichnia, Collana del Dipartimento di Studi Umanistici, Serie Seconda 6. Università degli Studi di Macerata.
- . 2016. “Indagini recenti nel Quartiere delle Case Byzantine di Gortina: Lo scavi dell’Edificio sud (Campagne 2007-2015)”. *ASAtene* 94, serie III, 16: 107-132.
- Poulou-Papadimitriou, N. 1985. *Samos paléochrétienne: L’apport du matériel archéologique*. Διδακτορική διατριβή. Paris-Sorbonne.
- Poulou-Papadimitriou, N. 2018. “The Aegean during the ‘Transitional’ period of Byzantium: The Archaeological Evidence”. Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμέλεια J. Crow και D. Hill, 29-50. Athens: Norwegian Institute of Athens.
- Poulou-Papadimitriou, N. (υπό δημοσίευση). “Maritime Routes in the Aegean (7th -9th centuries): The Archaeological Evidence”. Στο *Byzantine Greece: Microcosm of Empire?, 46th Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμέλεια Α. Dunn. London: Routledge.
- Poulou, N. 2017. “Transport Amphoras and Trade in the Aegean from the 7th to the 9th Century AD: Containers for Wine or Olive Oil?”. *Βυζαντινά* 35: 195-216.

- . 2019. “The Islands of the Southern Aegean from Late Antiquity to the Early Middle Ages: The Archaeological Evidence”. Στο *Change and Resilience. The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*, επιμέλεια Μ. Α. Cau Ontiveros και C. Mas Florit, 235-256. Joukowski Institute Publication 9. Philadelphia: Oxbow.
- . 2021. “Byzantine Globular Amphorae in the Aegean (7th-9th centuries)”. Στο *LRCW 6, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Land and Sea: pottery routes*, επιμέλεια V. Caminneci, M.C. Parello και Rizzo, 557-568. Oxford: Archaeopress.
- . (υπό δημοσίευση)α. “Sailing in the Dark: Human Activity, Trade Networks and Commercial Interaction between Crete and the Aegean Islands in a Period of Transition.” Στο *The 8th Century. Patterns of Transition in Economy and Trade Throughout the Late Antique, Early Medieval and Islamicate Mediterranean in Multidisciplinary Perspectives*. Millennium. επιμέλεια St. Esders, Fr. Krueger, S. Polla, T. Sebastian Richter και Chr. Wickham. Berlin - New York: De Gruyter.
- . (υπό δημοσίευση)β. “Digging in the Dark: The Islands of the Aegean and Crete from Late Antiquity to the Early Middle Ages (late 6th-9th c. AD).” Στο *Archaeology of the Mediterranean during Late Antiquity and the Middle Ages*, επιμέλεια A. Castrorao Barba, D. Tanasi και R. Micciche.
- Poulou-Papadimitriou, N. και E. Nodarou. 2014. “Transport Vessels and Maritime Routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. AD. Preliminary Results of the EU Funded ‘Pythagoras II’ Project: The Cretan Case Study”. Στο *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: A Market Without Frontiers*, επιμέλεια N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou και V. Kilikoglou, 873-883. BAR-IS 2616 (II), Oxford: Archaeopress.
- Poulou, N. και E. Nodarou. 2021. “The 12th century under the Microscope: Middle-Late Byzantine Pottery from the Cistern of Agia Anna in Eleutherna, Crete”. Στο *12th Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics : Proceedings*, επιμέλεια P. Petridis, A. Yangaki, N. Liaros και E.-E. Bia, 285-293. T. 1. Athens : National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research : National and Kapodistrian University of Athens.
- Preiser-Kapeller, J. 2013. “Mapping Maritime Networks of Byzantium. Aims and Prospects of the Project από το “Ports and Landing Places at the Balkan Coasts of the Byzantine Empire”. Στο *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea: Links to the Maritime Routes of the East. Proceedings International Symposium, Thessalonike, 4-6 December 2013*, επιμέλεια F. Karagianni, 467-492. Thessalonike: European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments.
- Prigent, V. 2006. “Le rôle des provinces d’Occident dans l’approvisionnement de Constantinople (618-717). Témoignages numismatiques et sigillographiques”. *MEFRA. Moyen Âge et Temps Modernes* 118.2: 269-299.
- Pryor, J. H. και E.M. Jeffreys. 2006. *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca. 500-1204*. Leiden - Boston: Brill.
- Ragia, E. 2010. “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200): I.1. The Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)”. *Byzantina Symmeikta* 19: 195-245.

- . 2011. “The Geography of the Provincial Administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200), I.2: Apothekai of the Balkans and of the Islands of the Aegean Sea (7th-8th c.)”. *Byzantinoslavica* 69: 86-113.
- Rhoby, A. 2014. *Byzantinische Epigramme auf Stein nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, hrsgg. von Wolfram Hörandner, Andreas Rhoby und Anneliese Paul, Band 3, Teil 1 und 2), Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historischen Klasse, Denkschriften, 474. Band Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 35. Wien.
- Riley, J.A. 1979. “The Coarse Pottery from Berenice”. Στο *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), Supplement to Libya Antiqua*, επιμέλεια J.A. Lloyd, T. 2, 91-449. Tripoli: Department of Antiquities.
- Rocco, G. 2015. “L’impianto greco-romano”. Στο *Archeologia protobizantina a Kos: La città e il complesso episcopale*, επιμέλεια I. Baldini και M. Livadiotti, 1-11. Bologna: Bonona University Press.
- Roussos, K. 2020. “Understanding the Medieval Cyclades through Landscape Archaeology (8th-12th Century AD)”. Στο *Colloquium: The Medieval Countryside in the Aegean and Anatolia: An Archaeological Perspective*, επιμέλεια E. Athanassopoulos. *Journal of Greek Archaeology* 5: 426-447.
- Sanders, G. D. R. 1996. “Two Kastras on Melos and their Relations in the Archipelago”. Στο *The Archaeology of Medieval Greece*, επιμέλεια P. Lock και G.D.R. Sanders, 147-178. Oxford: Oxbow Books.
- Soustal, P. και J. Koder. 1981. *Nikopolis und Kephallenia*. Tabula Imperii Byzantini 3. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Stathakopoulos, D. Ch. 2016. *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*. London - New York 2016.
- Stavrakos, Ch. 2011. “The Basilika Kommerkia of the Islands of the Southern Aegean Sea. A New Interpretation Concerning the Role of the Aegean Islands in the 8th c. A.D”. Στο *Ηπειρόνδε (Epeironde). Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography, Ioannina, 1.-3. October 2009*, επιμέλεια Ch. Stavrakos και B. Papadopoulou, 261-276. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Theodoropoulos, P. 2020. “The Migration of Syrian and Palestinian Populations in the 7th Century: Movement of Individuals and Groups in the Mediterranean”. Στο *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, επιμέλεια J. Preiser Kapeller, L. Reinfandt και Y. Stouraitis, 261-287. Studies in Global Social History. Leiden: Brill.
- Touratsoglou, I., I. Koltsida-Makri και Y. Nikolaou. 2006. “New Lead Seals from Crete”. *Studies in Byzantine Sigillography* 9: 49-68.
- Tsatsoulis, Ch. 2012. “Some Remarks on the Date of Creation and the Role of the Maritime Theme of Cephalonia (End of the 7th-11th century)”. *Studies in Byzantine Sigillography* 11: 153-172.
- Tsigonaki, C. 2007. “Les villes crétoises aux VIIe et VIIIe siècles: L’apport des recherches archéologiques à Eleutherna”. *ASAtene* 85, serie III, 7: 263-297.

- Tzavella, E. 2018. “Dhaskalio, Keros: An Unknown Early Byzantine Church, its Ceramic Finds, and Small-scale Navigation in the Central Aegean”. Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμέλεια J. Crow και D. Hill, 177-194. Athens: Norwegian Institute of Athens.
- Di Vita, A. 2010. *Gortina di Creta. Quindici secoli di vita urbana*. Roma.
- Vroom, J. 2012. “Early Medieval Pottery Finds from Recent Excavations at Butrint, Albania”. Στο *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, Scuola Grande dei Carmini Auditorium Santa Margherita, 23-27 novembre 2009*, επιμέλεια S. Gelichi 289-296. Borgo San Lorenzo, Firenze: All’Insegna del Giglio.
- . 2019. “The Medieval and Post-Medieval pottery finds from the Vrina Plain Excavations”. Στο *Butrint 6: Excavations on the Vrina Plain, Volume 2 - The Finds, 1-14*, επιμέλεια S. Greenslade, Oxford: Oxbow Books.
- Yannopoulos, P.A. 1984. “Un sceau byzantin du stratège de Céphalonie trouvé à Argos”. *BCH* 108(1): 615-618.
- Veikou, M. 2012. *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*. The Medieval Mediterranean 95, Leiden - Boston: Brill.
- Wickham, C. 2004. “The Mediterranean around 800: On the Brink of the Second Trade Cycle”. *DOP* 58: 161-174.
- Zanini, E., C. Stefano, E. Giorgi και E. Triolo. 2015. “The Excavation of the Early Byzantine District near the Python in Gortyn (Field Seasons 2011-2013): An Image of the End of the Mediterranean City”. Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, επιμέλεια Π. Α. Τζιγκουνάκη και Χ. Τσιγωνάκη. Τ. 3, 565-574. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Καραναστάση, Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης - Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- Zuckerman, C. 2005. “Learning from the Enemy and More: Studies in “Dark Centuries” Byzantium”. *Millennium* 2: 79-135.

Ιστότοποι

Nauticalarch. <https://nauticalarch.org/projects/bozburunbyzantine-shipwreckexcavation/>